

A CASA CONTEMPORÁNEA

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA
A CASA CONTEMPORÁNEA

PLÁCIDO LIZANCOS MORA

unha tese de doutoramento
no Departamento de
Representación e Teoría Arquitectónicas
Escola Técnica Superior de Arquitectura
Universidade da Coruña

presentada para a obtención do grao de
Doutor en arquitectura pola Universidade da Coruña

director
Pedro de Llano

A Coruña, 31 de decembro de 2000

... se decía que habían bajado de las Islas, de Macao, o puede que fuese Malaca, y habían estado de pensión con una viuda en Bowen [unha cidade da costa de Australia, no estado de Queensland] mientras les terminaban la casa

[...]

...aunque nadie sabía nada de ellas tampoco en Bowen, salvo que habían venido en el vapor con el mobiliario completo para una casa, muebles auténticos de un tipo que la gente no había visto jamás, baúles tallados, tumbonas de mimbre, tres o cuatro jaulas muy complicadas; y parecían bastante tranquilas y respetables, salvo por el acento, que la señora mayor tenía y la más joven no.

Una vez terminada la casa la gente de Bowen había acudido en tropel a verla; algunos porque era una maravilla... Bowen, pese a ser una ciudad, no tenía ninguna casa como aquélla; otros con la esperanza de que la casa, una vez amueblada, con todas las sillas de caña colocadas y los baúles tallados en su sitio, para poder abrirla por fin y enseñarla, las camas hechas, y uno o dos cuadros colgados, pudiese resolver de una vez el misterio, poniendo al descubierto lo que las propias damas no revelaban. Pero hasta en esto se vieron decepcionados. Era como si la casa hubiese venido por el aire y aterrizado, dejándose caer pesadamente allí, procedente de algún puerto de mar del norte del que ellos apenas hubiesen oído hablar, tan improbable resultaba todo lo que veías allí. Si tenía información que facilitar, ellos no eran capaces de descifrarla. La transmitía en un idioma que no podían entender.

David Malouf

Recordando Babilonia

AS MIGRACIÓNS NA CONFORMACIÓN DA CASA LABREGA CONTEMPORÁNEA A CASA CONTEMPORÁNEA ÍNDICE

1	Unha aproximación tipolóxica	1
	Introducción	
	Consideracións para o estudio tipolóxico da casa rural contemporánea	
	Análise tipolóxica	
	As tipoloxías da casa rural contemporánea	
	As tipoloxías como resposta a unha racionalidade	
	Conclusións	
2	O proxecto	16
	Introducción	
	Procedencia das fontes	
	A casa rural contemporánea: un novo vernáculo	
	Os proxectistas	
	O técnico no proceso de proxecto	
	O proceso de proxecto na vivenda rural	
	Conclusións	
3	A execución	33
	Introducción	
	A construción no mundo rural tradicional	
	A renovación da industria da construción na Galicia rural	
	Autoconstrución versus construción profesionalizada	
	O proceso de construción da vivenda rural contemporánea	
	Prazo de execución	
	Conclusións	

4	O uso	50
	Introducción	
	Organización funcional da casa tradicional	
	A transformación do esquema funcional da casa labrega tradicional	
	A nova funcionalidade da casa rural actual	
	Novas tecnoloxías da construción e cambio de uso na casa do emigrante retornado	
	Conclusións	
5	Valores simbólicos da casa do emigrado	72
	Introducción	
	A casa, un lugar no mundo	
	Ornamento	
	Estratexias do simbolismo	
	Conclusións	
anexo A1	O emigrante debuxa a súa casa	85
	Introducción	
	O debuxante	
	Grafismos para arquitecturas erráticas	
	Arquitecturas para debuxantes que non saben debuxar	
anexo A2	As dependencias da casa rural contemporánea	95
	Introducción	
	Espacios para a relación	
	Dependencias destinadas á preparación, consumo e almacenaxe dos alimentos	
	Espacios para o descanso	
	Espacios para a hixiene	
	Espacios para as actividades relacionadas coas capacidades productivas do medio	
	Espacios destinados a actividades productivas non agrarias	
	Outros espacios non vivideiros	
	O mobiliario	
	Conclusións	
anexo A3	Equipamentos e características das vivendas familiares. Aproximación estatística ...	128

INTRODUCCIÓN

Iniciamos o estudo da casa rural da Galicia contemporánea coa súa sistematización tipolóxica. Mais antes de empezar debemos facer unha advertencia: Non pretendemos unha mera clasificación e descrición tipolóxica, tan ó uso na meirande parte dos traballos existentes sobre arquitecturas populares.

Tendo como obxectivo da nosa tese a reflexión sobre un feito vivo, buscamos, na lectura directa deste, os fundamentos para a súa comprensión ou, dito con outras palabras, estamos aquí para vincular as solucións espaciais e formais a patróns de vida, a desexos e necesidades humanas.

Aínda así acometemos o traballo baixo a guía dos esquemas clásicos dos estudos tipolóxicos o que nos leva a analizar as compoñentes determinantes da casa -forma, uso e localización- e a súa iteración con toda a galaxia de factores materiais e inmateriais, presentes no cotián.

A clasificación tipolóxica da casa rural contemporánea aparenta escapar a toda racionalidade. Así por exemplo é doado verificar que en áreas territoriais reducidas conviven edificios de moi diferente forma, de contrapostas organizacións funcionais, mesmo por veces levantados con materiais de construción que nada teñen que ver entre si. Todo isto contravén incluso a lóxica que podería terse derivado da paulatina e aínda recente industrialización do sector da construción civil no rural. Por outra parte tampouco parecen expresar a uniformación de usos e costumes que se ten dado no país neste período.

CONSIDERACIÓNS PARA O ESTUDIO TIPOLÓXICO DA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA

En primeiro lugar imos analizar a organización tipolóxica do substrato edificado sobre o que os emigrados, retornados ou non, introducen as súas novas vivendas. Comprobaremos que a dispersión tipolóxica das preexistencias é moi ampla.

O arquitecto Pedro de Llano no seu estudio *Arquitectura popular en Galicia*¹ aínda identificando dez tipos² fun-

¹ LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*, 1981-1983.

² A clasificación tipolóxica establecida por De Llano baséase na sistematización das vivendas segundo o modelo económico que as xenera. Este arquitecto establece tres grandes familias de vivendas: a casa mariñeira, a casa terrea, a casa das agras e a casa das serras, ofrecendo cada unha delas á súa vez diferentes variantes, debidas a particularidades locais.

· A casa mariñeira	
· A casa terrea	Do pincho / Con patín / Entre medianeiras
· A casa das agras	Agras coruñesas / Chairas lucenses / Depresións ourensás
· A casa das serras	Arquitectura do colmo / Arquitectura do xisto / Arquitectura da tella

damentais de casa vivenda advirtenos das dificultades para a exacta delimitación dos distintos exemplares, alertándonos que "...moitas son as variantes que inciden sobre as súas características, que fan que incluso dentro dunha mesma comarca se poidan apreciar diferencias arquitectónicas."

Na procura das causas que provocan a dispersión tipolóxica detectada, a primeira delas querémola ver na conxuntura vital do promotor da vivenda: o emigrado, retornado ou non.

Estes individuos, quen por unha ou outra razón e en número de centos de milleiros deberon de abandonar a súa terra, traerán con eles unha amplísima diversidade de situacións persoais. Constatamos -e así nolo refiren os nosos informantes- que a expatriación dos nosos homes e mulleres por tódolos recantos do planeta vainos expor a unha variadísima gama¹ de historias vitais que necesariamente tomarán forma en vivendas de aspecto diverso. Por outra parte temos que ter en conta que as transformacións soportadas polo mundo rural no último tercio de século, quebrando os vínculos que tradicionalmente relacionaban a vivenda co seu medio², provocarán a distorsión da estreita relación que de sempre se establecía entre as tipoloxías arquitectónicas e o emprazamento no que se localizaban. Isto é o que nos manifestan, entre outros Ferrás e Alberti³ ó respecto cando din que "as novas construcións carecen dunha tipoloxía definida e é posible ollar un mesmo tipo de casa na Serra de Quei-xa, no val do Miño, en Valdeorras ou en Celanova. Hai unha uniformidade que non existía no pasado."

As circunstancias anteriormente enumeradas xunto coa escaseza de estudos previos onde apoiarnos fan dificultosa a clasificación tipolóxica da vivenda promovida polo emigrante retornado na Galicia contemporánea. A este respecto o único estudo publicado sobre a cuestión, do que é autor o arquitecto Manuel Gallego⁴, resúltanos de

¹ Aínda así, esta forza debe ser considerada con reservas xa que, como explicaremos máis adiante, emigrantes retornados da mesma orixe producen arquitecturas desemeillantes.

² Aplicamos aquí á palabra *medio* no seu máis amplo sentido.

³ FERRÁS e PÉREZ ALBERTI; O sistema de asentamentos e a vivenda tradicional na provincia de Ourense.

⁴ GALLEGU, M. O medio rural, *Obradoiro*, n. 1, p. 15.

Advirtenos Gallego que esta arquitectura é múltiple en tipoloxías, circunstancia que atribúe en parte á dobre vertente de influencias que actúan sobre estas arquitecturas "a do arquitecto e a de imaxe urbana, que varía dunha zona de Galicia a outra, e a acomodación ás técnicas mais usuais na zona". Inicia o autor a análise tipolóxica establecendo dous grandes grupos de edificios en función das características de estrutura que os soporta: os que empregan muro de carga, sexa esta pedra ou calquera outro material e a dos edificios de estrutura reticular especificando que a "característica común a ambos os dous é o ser vivenda unifamiliar illada rodeada de horta".

A metodoloxía que Gallego propón para o estudo científico da casa do retornado atinxe os seguintes apartados: 1. Programa; 2. Sistema constructivo; 3. Proceso constructivo; 4. Características formais; 5. Ubicación e 6. Grao de intervención do arquitecto.

pouca axuda xa que por ter sido publicado en 1975 non contempla todo o construído nos vinte e cinco anos transcorridos dende aquela data de hoxe e converte en pasado distante moito do que naquel momento era novidade -materiais e procedementos constructivos- e mesmo tamén a situación cultural, económica e política do país. Estudiamos agora os aspectos -tecnolóxicos, de emprazamento e os consecuentes ó feito migratorio- que poden explicar as tipoloxías da vivenda unifamiliar.

Consideracións de orde tecnolóxica

A clasificación tipolóxica da vivenda rural contemporánea dificilmente se pode basear nos aspectos tecnolóxicos da edificación, principalmente na utilización de determinados materiais de construción ou nos efectos das súas aplicacións -solucións constructivas, cores, texturas, etc- xa que, como acabamos de dicir, a relación tradicionalmente existente entre o material de construción empregado nas edificacións e a localización destas edificacións tense desordenado na Galicia contemporánea. Unha das consecuencias desto é a utilización simultánea en arquitecturas veciñas en lugar e tempo de materiais e solucións constructivas dispares.

Nesta orde de cousas debemos facer notar que o que acabamos de dicir é de aplicación, a pequena escala, na propia vivenda. Desta maneira pode chegar a darse incluso a dispersión dos materiais utilizados na construción das distintas fases dun mesmo edificio.

Do aquí dito tírase que a elección do material ou da solución constructiva aplicada é máis unha resposta a conxunturas alleas á propia lóxica arquitectónica que a invariantes tipolóxicas. Entre as causas máis reiteradas descubrimos as modas pasaxeiras, as apreciacións de prestixio ou desprestixio asociadas a determinados materiais e mesmo as consecuencias da política comercial do fornecedor local de materiais¹ de construción.

Só de forma excepcional podemos encontrar algunha relación entre a aplicación de determinados materiais con áreas xeográficas ou períodos temporais concretos. Outra cousa é que a precariedade tecnolóxica das empresas constructoras que actúan no mundo rural -da que se falará no lugar oportuno- termine impregnando ás edificacións de trazos comúns.

Casa en Tuiriz, Ferreira de Pantón. Foi ampliada, con materiais diferentes ós de orixe. Arriba, vista xeral; abaixo, por menor. Comprobamos variacións na cuberta, nas carpinterías e na fábrica.

¹ Só en dúas áreas xeográficas temos detectado a forte impronta dos materiais "locais". Estas son: Valdeorras e as terras do sureste da provincia de Pontevedra. Na primeira destas zonas a presenza da lousa na edificación é extraordinaria, empregándose sistematicamente en cubertas e incluso no revestimento de paramentos e solados. Nas terras pontevedresas é o granito rosa o que acada carta de naturalidade. En ambos casos, excepcionais por demais, vemos máis o resultado da especialización da man de obra nun único material, que outras razóns.

Consideracións derivadas da localización dos edificios

Unha vez máis vémonos na necesidade de insistir no distanciamento co que a casa rural contemporánea se localiza no territorio. Antes debemos facer notar que este distanciamento prodúcese a tódolos niveis xa que a nova casa rural renuncia incluso á integración no seu entorno cultural. Desta maneira os condicionantes tanto xeográficos como culturais -por exemplo o clima, os costumes, a forma de vida ou as ocupacións das xentes- deixan de plasmarse na casa contemporánea. Esta circunstancia, que xustificaremos oportunamente, é responsable de que nun mesmo ámbito xeográfico ou cultural sexan producidas respostas arquitectónicas desemeillantes ante estímulos domésticos idénticos.

Vivenda en Corzos, A Veiga. Localízase no epicentro da área extractiva de lousa.

Consideracións derivadas das experiencias migratorias

Unha das nosas hipóteses de traballo, en correspondencia cunha crenza popular moi estendida, atribuíalle a dispersión tipolóxica da vivenda contemporánea á diversidade¹ dos destinos migratorios dos seus promotores. Mais a resultas da nosa investigación temos descuberto que o factor “destino de emigrante” demóstrase irrelevante á hora de determinar as características das arquitecturas construídas. A este respecto verificamos que individuos retornados en idéntico momento do mesmo destino migratorio poden xerar arquitecturas domésticas diferentes e, á inversa, arquitecturas semellantes non teñen por que ter sido producidas por individuos coa mesma traxectoria migratoria.

Vista de Gaxate, Pontecaldelas.
Á esquerda, a casa dun *peruano* e á dereita a dun *portugués*.

¹ Certamente esta é unha circunstancia moi interesante dende o punto de vista sociolóxico. Nos núcleos de poboación de Galicia, incluso en minúsculas e illadas aldeas entran en contacto individuos retornados de moi diversos países representando sistemas políticos, relixiosos e culturais variados. O impacto deste forzoso cosmopolitanismo no estreito universo aldeán é considerable. A modo de exemplo traemos aquí un dos casos por nós recoñecidos. Trátase da aldea de Gaxate (Pontecaldelas), onde os retornados das primeiras ondas do século XX proviñan de Perú, Portugal e Cuba.

Nin que dicir ten que as circunstancias persoais dos emigrantes en cada un dos seus destinos poden ser do máis variado o que enriquece aínda máis o panorama descrito. Isto fai posible a aparición de situacións propias de cidades cosmopóliticas en pequenas comunidades. Desta maneira nunha aldea do interior de Galicia poden ser veciños, por exemplo o exbombeiro dunha plataforma petrolífera, casado cunha vexetariana noruega e un taxista de Caracas, que foi secuestrado varias veces e casou coa filla dun exiliado basco.

Alzado fotográfico da travesía de Beariz. Apreciamos a amplitude da dispersión formal e material das súas arquitecturas domésticas. Son significativos tamén os baleiros, representación de soños residenciais sen concreción.

Consideracións funcionais

De acordo con criterios funcionais a casa contemporánea móstrase rica e complexa en tanto que debe responder a unha multiplicidade de factores. Tal é por exemplo, albergar indistintamente esquemas estritamente unifamiliares ou organizacións plurifamiliares. En ambos casos a función residencial pode verse complementada con outras, algunhas de corte tradicional tal son as derivadas das capacidades productivas do medio e outras novidosas, por exemplo a comercial, a industrial, ou a hostaleira.

A ANÁLISE TIPOLÓXICA

As clasificacións tipolóxicas baseadas nas consideracións deica aquí expostas -aínda sendo as comúns nos estudos e análises arquitectónicas- non se adecuán ós requirimentos da vivenda obxecto desta Tese.

Por esto e amparándonos na liberdade que nos da primicia propoñemos unha clasificación¹ específica que, elaborada para describir a nova casa rural, integra os criterios anteriormente enumerados para acadar unha visión ampla e ponderada da complexa realidade deste tipo de arquitecturas que, en moitos casos, reflicten ideais soñados, nunca construídos.

A paisaxe construída enriqueceuse con edificios de aspecto moi variado. Á esquerda, vista de Asorei, Vila de Cruces; á dereita, Liñaio, Negreira.

Non existe unha única vivenda contemporánea. Podemos distinguir ata tres perfís dominantes diferentes que denominaremos arcaico, rupturista e involucionista. Cada un deles corresponde a situacións complexas, ás que se pode adscribir un determinado tipo de casa durante o seu período de vixencia.

¹ A clasificación tipolóxica proposta baséase nunha análise que comprendeu tres fases intermedias. Na primeira, definida como de observación, percorrímos a totalidade do país, identificando a diversidade de edificios residenciais contemporáneos presentes nesta vasta xeografía. Aquí definíronse unhas primeiras tipoloxías xenéricas. Na segunda fase, unha vez determinadas as diferentes áreas de influencia -non serán xeográficas senón temporais- retomouse o traballo de campo, na procura dos exemplares máis significativos. Neles entrevistouse ó seu propietario, facéndolle un breve seguimento da súa historia de vida e realizándose en moitos casos un rigoroso levantamento gráfico da edificación. Na terceira e derradeira etapa ordenouse e analizouse o caudal de información recollida. Nesta fase, facendo abstracción da individualidade, determináronse os arquetipos, illando as distintas variantes e depurando os subtipos. En último termo puxéronse en relación os arquetipos co conxunto de parámetros que os determinan.

A máis antiga destas tipoloxías corresponde a un período que imos dar por iniciado en 1959 -data do Plan de Desarrollo Económico¹ do ministro Ullastres- e remata en 1973, cando a crise económica mundial. O segundo ciclo, que agora se abre, conclúe en 1985, data de adhesión do estado español á Comunidade Económica Europea, ocasión na que se abre a terceira etapa, que aínda no momento de redactar este texto (finais de 2000) non podemos dar por concluída. En cada un destes períodos prodúcese unha casa específica.

A casa do período arcaico : 1959 - 1973

Esta vivenda está, como adiviñamos pola denominación que lle damos ó período, fortemente influenciada pola casa vernácula nos seus aspectos funcional e formal. Trátase dun edificio de volumetría simple e rotunda, de dúas plantas, con aproveitamento no baixocuberta. En xeral é parca en concesións decorativas. Nestes edificios teñen grande presenza as dependencias vinculadas ó mundo agrario que, en moitos casos aínda permanecen dentro dos seus límites físicos.

Vivendas de tipoloxía arcaica. De esquerda a dereita, edificios en Mato, Taboada; Rubiás, Viana do Bolo e Bugallido, Ames.

¹ Este Plan supuña de feito o fin da autarquía. Organizaba a apertura económica en tódolos frontes productivos, é dicir, a apertura ó exterior. O Estado ve na emigración unha fonte para a captación das divisas necesarias para o comercio internacional. Así as cousas, o impulso das migracións -estancadas como consecuencia da Guerra Civil- é cousa inmediata: en 1960 apróbase a Ley de bases de la emigración, que a organiza e impulsa.

As habitacións vivadeiras sitúanse na planta primeira. A excepción é a cociña que permanece, xunto cos espazos non vivideos, na planta terrea. Por outra parte o baixocuberta, que aínda se denomina faio ou faiado mantén o seu uso non vivideiro -almacén das froitas e colleitas- de acordo cun esquema funcional claramente arcaico.

A casa do período rupturista : 1973 - 1985

No período rupturista a vivenda sofre unha auténtica convulsión formal e funcional, derivada da súa ansia por distanciarse con decisión das arquitecturas vernáculas.

Tódolos recursos formais e ornamentais parecen encamiñarse agora a este fin. O máis significativo destes recursos é a separación do edificio respecto do terreo. O edificio, case sempre alzado sobre pilares, levita sobre o terreo, transmitindo o desapego casa verbo do mundo agrícola, que se vai acompañar polo extrañamento dos animais en construcións adxectivas destinadas en exclusiva a este fin.

Estes cambios, liberando a planta terrea, posibilitarán a introducción de novos usos, non sendo infrecuente que aquí se asente algún tipo de industria ou establecemento comercial sempre de escala familiar.

Por outra parte as dependencias vivadeiras apértanse na planta alta do edificio á que se accede por unha escaleira exterior. Aquí aparece o salón de uso cerimonial e, en ocasións un cuarto destinado a comedor ritual. Entre tanto a vida diurna segue a facerse na cociña posto que malia a chegada do combustible gasoso aínda se conserva a vella cociña calefactora, único foco quente da casa.

Espacialmente a casa do período rupturista pode acadar grande complexidade, efecto que moitas veces é subliñado mediante o uso da cor. Neste empeño destaca a cuberta, que se multiplica en numerosos faldrons, o que impide o aproveitamento do espazo situado baixo a mesma.

Casas de tipoloxía rupturista. De esquerda a a dereita e de arriba a abaixo, edificio en Adina, Sanxenxo; Castelo, Trazo e Corredoiras, Boimorto.

A casa do período involucionista : 1985 -

As edificacións deste período son o resultado da fonda revisión dos recursos lingüísticos empregados nas arquitecturas domésticas que as antecederon. O constructor da vivenda popular pretende agora un acercamento á estética da vivenda vernácula¹ evidenciando unha actitude de rexeitamento das rechamantes propostas do pe-

¹ Comprobaremos -e así será demostrado nesta tese- que este achegamento é meramente epidérmico.

ríodo precedente.

Por outra parte asistiremos agora á expansión volumétrica dos edificios, o que pode ser entendido como consecuencia da crecida capacidade económica duns individuos que levan xa moito tempo emigrados. O crecemento da casa diríxese cara dous ámbitos novos, característicos da casa deste período: o soto e o baixo cuberta. A ampliación superficial da casa repercutirá no programa da vivenda que se torna complexo. Na área vivadeira da casa multiplícanse os recintos estanciais, que agora se especializan en atender ós distintos momentos da vida doméstica: día e noite, a festa e o cotián. A cociña -que perdeu xa o dispositivo calefactor- resístese aínda en moitos casos a perder a súa función estancial.

Casas de tipoloxía involucionista. Á dereita, edificio na Insua, Taoada; á esquerda, outro en Seteventos, O Saviñao.

A planta superior alberga dormitorios, algúns deles con baño propio, para cada un dos membros da familia en tanto o baixo cuberta permanece vacante, á espera do momento idóneo para converterse en segunda vivenda. Novidade de grande transcendencia é a entrada do coche na casa, que se acomoda no soto, nun local xeralmente capaz para varios vehículos que comparten a subterraneidade con dependencias de uso tradicional como a adega, a lareira ou o forno.

OUTRA CLASIFICACIÓN TIPOLÓXICA DA VIVENDA RURAL CONTEMPORÁNEA

Clasificación tipolóxica da casa do retornado segundo criterios funcionais

A edificación residencial que o emigrante retornado promove no medio rural responde a catro tipos funcionalmente diferenciados segundo a edificación albergue, unha única vivenda ou máis dunha. Estas construcións poden albergar ademais outros usos:

Vivenda unifamiliar. Vivenda plurifamiliar. Vivenda unifamiliar, con outros usos. Vivenda plurifamiliar, con outros usos.

A vivenda unifamiliar

Trátase dunha edificación na que tódalas dependencias están destinadas a fins vivideiros. Este tipo de programas axústanse polo xeral en edificios dunha única planta aínda que de forma excepcional rexistramos casos máis complexos nos que as construcións poden acadar meirande altura.

A vivenda plurifamiliar

Esta tipoloxía obedece ó desexo do promotor de compartir a súa edificación con outras persoas coas que está vencellado por lazos de sangue. Este tipo de edificacións responden a un programa complexo no que se albergan dúas ou máis vivendas, xeralmente agrupadas en vertical aínda que rexistramos tamén outras posibilidades de agrupamento, como por exemplo as vivendas pareadas.

Diciamos que este tipo de vivendas reúne a grupos unidos por un vínculo familiar, que se recollen baixo un mesmo teito. Nestes casos o elemento de comunicación vertical é independente, sendo frecuente resolver o acceso ó edificio cun portal, formalmente semellante ó dunha edificación plurifamiliar, de forma que os accesos ás diferentes vivendas sempre resultan independentes.

Non sempre a capacidade económica do retornado posibilita a rápida e completa construción do número de vivendas desexado. Agora a estrutura do edificio dimensiónase para soportar as alturas desexadas para que nun momento posterior poda ser ampliado "cando unha filla case". Nestes casos a cuberta do edificio é moi sinxela, de forma que resulta pouco oneroso desmontala para acrecentar a edificación.

O tipo de actuacións arriba descritas corresponde á casa do segundo período. Nas vivendas do terceiro deles, a ampliación será acollida no espacio baixo cuberta, que agora as bufordas converten en habitable. Así as cousas resulta frecuente que este amplo espacio quede sen distribuír e incluso sen rematar nos seus acabamentos interiores -solados e revocos- pendentes da hipotética ampliación da residencia cando as necesidades familiares así o requiran.

Os edificios nos que se mesturan usos residenciais con outros usos

Con certa frecuencia o edificio que o emigrante constrúe na súa aldea natal alberga outros usos distintos do residencial, estea este unido a unha vivenda unifamiliar ou a unha plurifamiliar.

O tipo de usos ós que poden estar destinadas estas partes das vivendas é tan amplo como é o das actividades que pode desenvolver o home se ben por razóns obvias de implantación da vivenda no medio rural, predominan os relacionados coa actividade agraria. Como tal os locais responderán ás características propias da agricultura na localidade. Así por exemplo en zonas vinícolas estes locais albergan amplas adegas en tanto que en zonas gandeiras acollen completas instalacións de tratamento do leite. Polo común estes usos sitúanse en lugares de doada accesibilidade, polo que en xeral tenderán a aproximarse ós puntos de acceso á edificación.

Con certa frecuencia encontramos locais sen uso definido, infrautilizados como tendais, garaxes para un único vehículo ou trasteiro, aínda que os nosos informantes, para a nosa sorpresa, refírense a eles como "o local comercial". Isto fálanos dun proxecto vital inconcluso ou desviado do inicialmente previsto.

AS TIPOLOXÍAS COMO RESPOSTA A UNHA RACIONALIDADE

Resulta difícil precisar a orixe dos esquemas organizativos anteriormente descritos. Todo o máis adiviñase nalgun dos deles o pouso de temas preexistentes na arquitectura vernácula galega e os aires novidosos doutros, chegados do estranxeiro e do mundo urbano.

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica, na que a vivenda se desenvolve na planta superior en tanto as plantas baixa e a do baixocuberta se destinan a actividades agrícolas, correspóndese nidiamente coa *casa das agras*, unha solución tipolóxica tradicional descrita por Pedro de Llano¹: "A planta baixa é utilizada para os traballos suxos da agricultura e para os animais, cando todavía existen, e a planta superior para a vivenda".

Doutra parte, o esquema organizativo máis frecuente entre as vivendas rupturistas -aquele no que os espazos domésticos se distribúen ó longo dun corredor central antóllasenos unha solución tan elemental que algúns autores, como por exemplo Lorenzo Fonseca e Alberto Saldarriaga² non dubidan en cualificalo como un "arquetipo arquitectónico de la cultura humana".

Un caso singular é o daqueles edificios nos que o programa residencial se multiplica. A este respecto podemos encontrar dúas posibles casuísticas. Unha propia das áreas costeiras de forte atractivo turístico nas que durante a tempada de verán unha parte da casa, de programa completo, arréndase ós visitantes e outra, máis estendida, na que o edificio de programa múltiple alberga baixo o mesmo teito varios subgrupos da mesma familia.

A resolución deste programa plurifamiliar faise, en ocasións, de acordo con solucións formais semellantes á dos edificios en altura.

Consideracións sobre as tipoloxías residenciais

As múltiples variacións do programa doméstico e máis tamén a ambigüidade que en moitos casos presenta este, son consecuencia da súa complexidade e mesmo da indefinición do corpo social ó que serven como veremos a continuación.

Se no período arcaico o campesiño trala experiencia migratoria seguía vinculado ó sector agrario; o retornado do

¹ LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia*, 1981-1983.

² FONSECA MARTÍNEZ, L. e SILDARRIAGA ROA, A. *La arquitectura de la vivienda rural en Colombia*. *Summarios*, n. 65/66, p. 47

período rupturista consuma o abandono da actividade agraria, de xeito que vai ter no agro unicamente o seu lugar de residencia.

Na etapa rupturista, cando a maioría dos promotores das vivendas fluctúan entre o modo de vida rural e o urbano, a casa aparece como único valor seguro. Así pois o edificio debe deixar varias posibilidades de utilización para garantir o hipotético cambio de modo de vida. De aí a liberación da planta terrea, utilizable como comercio, como explotación agrícola ou como segunda vivenda, destinada ó fillo que casando na casa vai coidar dos pais na súa vellez.

Moi diferente é a actitude do emigrante dos anos noventa, quen vai ter no agro unicamente un lugar de residencia e de reunión familiar tras dunha dilatada vida na emigración.

Neste caso a vivenda tórnase en lugar comfortable, espacioso, dotado dos máis avanzados e sofisticados equipamentos do momento.

CONCLUSIÓN

Os primeiros emigrantes retornados que construíron nas súas aldeas casas novas na década dos 60 e nos primeiros anos dos 70 utilizaron esquemas organizativos e funcionais moi próximos ós das arquitecturas vernáculas. Eran os seus promotores homes e mulleres que retornaban ó seu solar natal con algúns aforros tras dun breve pero intenso episodio migratorio que non lle brindara a ocasión de integrarse na sociedade receptora. Tralo seu retorno retomarían, en xeral, as actividades agrícolas anteriores ó traxecto migratorio.

Nun segundo momento, que abarca as décadas dos setenta e dos oitenta, a casa que levanta o emigrante é verdadeiramente novidosa. Non xa polo seu grande tamaño e exuberante decoración senón polo seu renovado esquema organizativo, do que desaparecen as dependencias de uso agrícola. Sendo máis dilatada a traxectoria migratoria que a dos emigrados do período precedente, estes individuos teñen maior capacidade económica e un meirande apego á cultura urbana, aspectos ambos que plasmará nas arquitecturas que constrúe.

O retornado tardío, chegado a Galicia na década dos noventa encontra na terra que abandona un estado de opinión moitas veces crítico diante das arquitecturas de aspecto estraño levantadas por aqueles que o precederon.

Ó tempo, a diversificación dos modelos construídos ofrécelle un meirande repertorio de referencias. Por outra parte o adestramento que xa teñen acadado os pequenos constructores locais fai posible aventurar solucións innovadoras. A impresión de desafogo que se desprende destas casas evidencia a bonanza dunhas xentes que acadaron xa unha alta estabilidade laboral na diáspora e, en moitos casos retornan trala xubilación.

A casa permanece pechada durante grande parte do traxecto migratorio. Veciños ou familiares non emigrados manteñen a propiedade a cambio de certos aproveitamentos. Neste caso en Pedrouzos, O Pino, o xardín da casa do expatriado alimenta unhas ovellas.

INTRODUCCIÓN

A análise do proceso proxectual da casa contemporánea débenos responder a dúas cuestións clave: a orixe das súas novidosas formas, tan distanciadas da arquitectura vernácula local e a identidade do proxectista.

Debemos advertir que a imaxinación popular e incluso a opinión profesional atribúen o exotismo formal da nova arquitectura residencial levantada no medio rural de Galicia ás contaminacións e préstamos que os seus promotores, maiormente individuos emigrados, tomarían nos lugares de emigración.

O certo é que esta opinión rebátese doadamente. A este respecto demostraremos que resultan mera anécdota os contados casos nos que se recoñece unha importación formal directa.

Por outra parte, interrogándonos sobre a identidade do proxectista descubrimos que esta misión recae as máis das veces no constructor ou no propietario da vivenda; individuos sen formación axeitada para este labor, ás veces mesmo sen formación dalgún tipo. No contexto desta Tese atraénnos os mecanismos que estes axentes empregan para resolver o deseño da vivenda.

PROCEDENCIA DAS FONTES

Dous mundos en contacto

A orixe das formas da casa rural promovida por individuos emigrados na Galicia contemporánea non se encontra nos lugares de destino dos seus promotores. Manexamos para demostrar isto tres liñas argumentais:

- 1 Retornados da mesma orixe edifican en Galicia vivendas formalmente diferentes
- 2 Arquitecturas formalmente semellantes non necesariamente se corresponden con autores procedentes dun mesmo destino.
- 3 Individuos nunca emigrados constrúen edificios que en nada difiren dos promovidos por emigrados.

Certo é que algúns emigrantes se inspiran directamente en construcións estranxeiras para levantar os seus edificios e algúns deles incluso importan os proxectos arquitectónicos. Mais estas circunstancias son moi minoritarias como explicamos seguidamente.

Nesta orde de cousas o sorprendente é que incluso nos escasos exemplos de edificios nidiamente *forasteiros*

Edificio sito en Pedre, Cerdedo. realizado conforme a un proxecto redactado no Brasil por un arquitecto daquel país

Edificios que como este imitan os existentes noutros países -neste caso as casas da montaña suíza- son excepciónais.

Na imaxe, vivenda en Dorneá, Boimorto.

nós localizados sempre descubrimos interferencias -ora formais, ora funcionais- de sabor local.

A este respecto coincidimos con Rocha-Trinidade¹ quen estudou o fenómeno de construción de vivendas por emigrantes retornados no Portugal minhoto, afirmando que “os modelos traídos não são importados como tanta vez se diz, são interpretações das arquitecturas eruditas dos países de acolhimento já feitas através de modelos intermédios, de onde elegeram as formas como valor simbólico para eles.”

O único certo en todo esto é que a arquitectura da casa rural contemporánea representa a fractura co universo persoal anterior á emigración, unha quebra que, en palabras de Rocha-Trinidade² constitúe “a prova iniciática que é a imigração, símbolo da individualizade do emigrante e da separación irreversível da comunidade mãe.”

A escasa magnitude das contaminacións externas de orixe directa ten sido documentada tamén nas terras migratorias do norte de Portugal por Villanova³ quen categoricamente testemuña que “... l'influence de l'étranger dans chaque maison est différente. La maison de migrant est un produit national où les références étrangères sont parfois très isolées.”⁴

Verdadeiramente a vivenda rural contemporánea é un produto galego, pois de aquí é o seu deseñador, o seu usuario e o seu constructor. Tamén aquí son comprados -e ás veces producidos- os materiais cos que se levanta. Por tanto a única compoñente que parece vir directamente do estranxeiro é o capital necesario para o financiamento do edificio.

Procedencia das fontes

Pero ¿onde están as fontes de inspiración do proxectista?

Unha das máis recorrentes fontes de inspiración citadas polos nosos informantes é a imitación, total ou parcial, dun edificio existente.

¹ ROCHA-TRINIDADE, M.B. *A presença dos ausentes*, p. 9.

² ROCHA-TRINIDADE, M. B.; Op. Cit; p. 11.

³ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 163.

⁴ ...a influencia do estranxeiro é diferente en cada casa. A casa do emigrante é un produto nacional onde as referencias estranxeiras ás veces son moi illadas.

Localizar este modelo antóllasenos crucial xa que os posibles puntos de contacto con outras realidades son moi diversos. Nesta orde de cousas o *edificio modelo* pode emprazarse no lugar de estancia no estranxeiro, nalgún punto do traxecto entre aquel e Galicia, nun lugar desta terra, veciño ou non daquel onde se construíra a casa ou incluso en lugares virtuais, como por exemplo calquera dos difundidos pola televisión ou por publicacións de ampla tirada. De calquera xeito e, sempre de acordo co manifestado polos nosos informantes, de tódalas posibles localizacións, as citas máis frecuentes proceden do entorno inmediato do lugar onde se localiza a vivenda tal e como se detalla no cadro que segue, no que expoñemos os resultados da enquisa desenvolta xunto co noso traballo de campo.

Comprobamos que non existe unha única fonte xa que as referencias poden ser parciais e polo tanto o emigrado incorpora ó seu proxecto edificatorio imaxes fragmentarias de moi diversas procedencias.

Casas promovidas na década dos noventa, por individuos emigrados en Suíza. Ariba unha en Liñaio, Negreira; abaixo outra en Goente, As Neves.

FONTES DE INSPIRACIÓN DO PROXECTISTA

Número de viandas construídas

Fonte: traballo de campo propio

Tipo de fonte		Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
Orixe	Alcance	Arcaizante	Rupturista	Involucionista	Arcaizante	Rupturista	Involucionista
Edificio foráneo	Copia total	0	0	0	0	0	0
	Copia parcial	0	2	1	0	0	0
Edificio do entorno	Copia total	2	2	1	3	2	0
	Copia parcial	2	12	5	2	2	0
Outras circunstancias	Fontes diversas: revistas, películas, TV.	0	2	1	0	1	1
	Proxecto redactado ou tomado no estranxeiro	0	2	2	0	0	0
Ningunha fonte de inspiración recoñecida		5	10	3	2	3	1

A CASA DO EMIGRANTE RETORNADO: UN NOVO VERNÁCULO

Non tendo sido tomada -como viamos- a casa rural contemporánea nin en forma nin en organización doutras comunidades nin de modelos existentes en Galicia, estamos en condicións de afirmar que esta arquitectura nace, nos máis dos casos, exclusivamente da invención dos seus promotores que toman, aquí e aló, os elementos que lle interesan.

Este peculiar proceso de xénese arquitectónica non nos sorprende, xa que emparenta cos modos de facer propios das arquitecturas vernáculas nos que as construcións non son froito dun proxecto senón dun proceso de elección.

Nesta orde de cousas, a aparición e consolidación de modelos arquitectónicos, como os tres anteriormente referidos, debe verse como a reacción coa que a comunidade e os axentes encargados de darlle forma á casa acoutan a dispersión¹ que podería resultar dun proceso en si mesmo individualista.

OS PROXECTISTAS

O autor do proxecto

O deseño da casa rural -que acabamos de identificar cun proceso de elección- é unha operación na que aparte do promotor involúcranse outros axentes. A casa que o emigrante retornado constrúe na Galicia rural nos últimos trinta anos é o resultado da complexa superposición dos gustos, desexos e modos de facer dun amplo grupo de actores² que interveñen, dunha ou outra forma no proceso de definición do edificio. Falamos do proxectista e do constructor pero tamén doutros individuos como o subministrador de materiais de construción ou dos familiares do promotor, encargados de continuar a execución da casa en ausencia do seu propietario.

Dos axentes citados, dous son os que acaparan, na meirande parte dos casos, a responsabilidade da conformación da casa: o *especialista* e o emigrante mesmo.

¹ Así pois compre lembrar que na arquitectura popular a ruptura cos modelos establecidos prospera unicamente cando o tipo entra en crise. Isto sucede tras, por exemplo, un cambio de cultivos.

² Con frecuencia referirémonos a eles, abreviadamente, como "o constructor da casa rural".

Quedan aínda por concretar dúas cuestións de certa transcendencia. A primeira refírese á cualificación do que demos en chamar *especialista* e a outra é a determinación da orde de intervención, é dicir cal dos axentes referidos o fai en primeiro lugar.

Dacordo co resultado da nosa pesquisa sobre o terreo, na meirande parte dos casos é o emigrante quen intervén de principio, acometendo en solitario a definición do programa da súa vivenda e incluso o deseño da mesma en tanto que o técnico se encarga de resolver aqueles aspectos burocráticos e tecnolóxicos necesarios para construír o edificio. Así pois, a misión deste consistirá esencialmente no cálculo estrutural e na adaptación do proxecto ás diversas normativas de obrigatorio cumprimento.

Respecto da cualificación do técnico, analizaremos a cuestión nas tres diferentes etapas nas que temos dividido a historia da casa rural contemporánea xa que detectamos diferentes situacións en cada unha delas tal e como indicamos agora.

OS PROXECTISTAS DA CASA CONTEMPORÁNEA

Número de viandas construídas

Fonte: traballo de campo propio

Axente		Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
		Arcaizante	Rupturista	Involucionista	Arcaizante	Rupturista	Involucionista
Non profesional	constructor	4	5	0	1	3	0
	delineante, profesor, empregado de banca, funcionario...	1	0	0	1	0	0
	promotor	1	10	1	1	1	0
Arquitecto técnico	exercicio libre	1	6	7	1	1	0
	funcionario público	0	1	0	0	0	0
Outros de grao medio	topógrafo, perito agrícola...	1	1	0	2	0	1
Arquitecto superior	exercicio libre	1	6	5	1	3	1
	funcionario público	0	1	0	0	0	2

En termos xerais o especialista que aparece a miúdo como responsable do deseño da casa contemporánea no medio rural é o arquitecto técnico se ben constatamos a intervención doutros individuos, con capacitación profesional do máis diverso.

Na casa do período arcaico é no constructor sobre quen recae maioritariamente a responsabilidade da realización do proxecto para a construción da vivenda. No período seguinte -o rupturista- a intervención do constructor na materialización do proxecto do edificio pasa a un segundo plano en beneficio dun axente novo no mundo rural, o arquitecto técnico, quen comeza a ocuparse agora desta misión. Andando o tempo o arquitecto de grao medio farase maioritariamente con este tipo de encomendas se ben terá que compartilas cun novo axente -o arquitecto superior- quen na década dos noventa chegará a ser o segundo axente en número de encargos profesionais por parte de promotores retornados.

A este respecto debemos advertir idéntico proceder tanto entre promotores emigrados como entre aqueles non emigrados.

Nunha relación rigorosa debemos incluír a peritos e funcionarios de calquera rama, empregados en industrias relacionadas coa edificación (subministradores, ferrallistas, axentes da propiedade inmobiliaria, empregados da banca, etc) e tamén a delineantes e mesmo profesores de ensino medio.

Como denominador común estas persoas controlan ferramentas rudimentarias de deseño, baseadas no dimensionado de espazos e a súa elemental organización, contando para a completa realización do proxecto arquitectónico e a súa legalización administrativa coa colaboración de técnicos superiores legalmente capacitados.

A progresiva especialización no proceso de deseño é consecuencia da xeralización entre os concellos rurais do sofisticado aparato administrativo contemporáneo¹ e tamén da profesionalización do propio sector da construción naquel ámbito.

¹ Alguns deles son: concesión da licenza de obras, esixencia de proxecto técnico redactado por técnico capacitado previo á execución das obras, plan de seguridade no traballo, cédula de primeira ocupación, etc.

O TÉCNICO NO PROCESO DE PROXECTO

O proxectista, unha novidade na vivenda rural

O proceso de construción da casa, tradicionalmente foi unha operación reservada para o promotor da vivenda, quen se auxiliaba nesta misión polos seus parentes e veciños. Este modo de operar, que explicaremos con detalle noutro lugar desta Tese, acusará unha fonda transformación no derradeiro tercio do século XX. Agora a execución material da vivenda deixará de ser unha competencia exclusiva do grupo familiar para pasar a ser acometida por individuos especificamente dedicados a esta fin. A forte inercia que presentan os costumes tradicionais explicaría a interferencia que na Galicia rural actual se dá entrambos sistemas constructivos. Isto é que aínda intervindo un deseñador e máis un constructor profesional¹, o promotor resérvase para si as derradeiras decisión e mesmo o remate final da edificación.

Xustifícase así a resistencia do promotor da vivenda a abandonar o deseño do novo fogar en mans de terceiros aínda que estes sexan especialistas.

Na Galicia rural contemporánea asistimos á progresiva diferenciación das profesións dos axentes que interveñen na xénese e construción do edificio. Este fenómeno é común ás sociedades rurais en proceso de acelerada transformación e del dannos noticia Rapoport² e González Claverán³ suxeríndonos que a arquitectura así producida debe ser denominada vernácula preindustrial, no canto de popular. Estaríamos pois diante dun novo sistema cultural, produto da incorporación do mundo agrario tradicional a leis propias de estándares productivos nos que a poboación rural entra en dependencia dunha asesoría técnica externa.

¹ Unha empresa especializada realiza aquelas partes do edificio de maior dificultade ou especialización (cimentación, estrutura e cuberta) en tanto as restantes fases da construción seguen a ser acometidas, en moitos casos, en réxime de autoconstrución tal e como explicaremos no lugar oportuno.

² RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 143.

³ GONZÁLEZ CLAVERÁN. "Conceptualización de la vivienda rural y la calidad de vida en los asentamientos rurales en América". *Primer Seminario Iberoamericano de vivienda rural y calidad de vida en los asentamientos rurales*, p. 54.

A elección do proxectista

A elección do técnico -fannos saber os nosos informantes- con frecuencia aparece ligada á actividade que este desempeña na administración local¹.

A razón desto nace das propias circunstancias vitais do emigrante. Isto é, o veciño transterrado debido precisamente ó seu alonxamento descoñece a burocracia relacionada coa construción da vivenda sentíndose particularmente incapaz nese inextricable e sempre desfavorable mundo no que á lentitude dos trámites burocráticos únese a falla de persoal durante o período de vacacións que é cando o emigrante está presente na súa terra. Neste contexto o promotor ve no técnico máis que ó autor do proxecto a un mediador para a concesión dos permisos e a resolución das imposicións administrativas.

Outra vía para a elección do técnico autor do proxecto diríxese directamente cara ós responsables do trazado das casas, das persoas do entorno do promotor emigrado: veciños, amigos ou familia.

Sexa a que for a vía de asignación da encomenda profesional, resulta habitual que un reducido grupo de proxectistas acade en solitario a responsabilidade do deseño das edificacións dun determinado ámbito territorial do que se deduce que a actividade do deseñador require da confianza da comunidade.

As relacións emigrante - técnico

As relacións que o emigrante retornado establece con quen se encargará do deseño da súa vivenda están fortemente mediatizadas pola circunstancia migratoria daquel. A este respecto os nosos informantes refiren maioritariamente o mantemento de relacións -xa telefónicas, xa epistolares- cos seus arquitectos ou apareladores dende os seus lugares de emigración para atender tanto ás distintas fases da realización do proxecto como ás de execución da obra.

A relación que se tece entre o proxectista e o propietario quedará condicionada polo estreito control que este pretende sobre o proceso de deseño, tal e como temos referido anteriormente.

¹ Neste contexto resultan correntes as estratexias de proveito tecidas por técnicos próximos ás institucións esquivando as limitacións que a lexislación pon no seu exercicio profesional.

O maior ou menor grao de intervención do promotor no proxecto permítenos identificar distintos tipos de promotores. A este respecto as tipoloxías do promotor da Galicia rural coinciden nidiamente coas descritas por Villanova¹ para o Portugal rural e incluso coas que Boyd² identifica na Australia profunda.

Así son descritos os distintos tipos de promotores da vivenda rural en Portugal

1. Ceux qui dépendent entièrement de l'intervention du technicien
2. Ceux qui cherchent des suggestions (autres que celles de leur entourage) et une connaissance des normes et des mécanismes bureaucratiques en vigueur
3. Ceux qui savent très bien ce qu'ils veulent mais qui ont besoin de techniciens uniquement pour convertir le projet idéalisé en projet viabilisé.

e así os australianos

...Firstly, we have those who knew what they wanted and were consulting an architect only because they believed scale plans were essential and knew no cheaper way to acquire them. Secondly, those who knew what they wanted, but believed the architect could add the "artistic touches", as they would say. Thirdly, those who came without prejudice, and enjoyed being bossed by a determined, experienced man. The type of client did not make much difference to the eventual character of the house if the architect was either inept or extremely selfwilled, but many architects were inclined to temper their approach to each problem with their impression of the sort of house the client expected³.

En termos xerais comprobamos que o coñecemento que o constructor da vivenda rural ten das competencias pro-fesionais é moi vago, fundándose pouco máis que en "vagues notions sur le coût de leur prestation. [...] considèrent en général que l'architecte demande beaucoup plus d'argent pour l'exécution du projet que l'ingénieur, le dessinateur ou le *habildoso* local"⁴

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 84

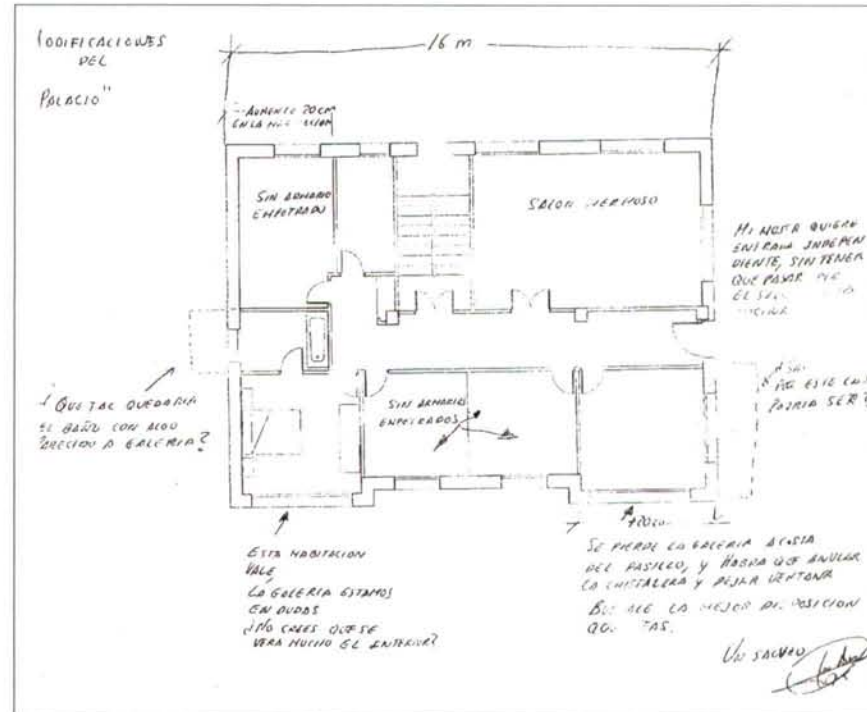
1. Os que dependen enteiramente da intervención do técnico.
2. Os que buscan suxerencias (outras diferentes ás do seu entorno) e un coñecemento das normas e mecanismos burocráticos en vigor.
3. Os que saben moi ben o que queren pero que necesitan técnicos unicamente para converter o proxecto idealizado en viable.

² BOYD, R. *Australia's home : its origins, builders and occupiers*, p. 133

³ ... En primeiro termo temos a aqueles que saben o que queren e están a consultar cun arquitecto unicamente porque cren que os planos a escala son necesarios e non coñecen outro camiño para adquirilos. En segundo lugar están aqueles que saben o que queren pero cren que o arquitecto poderá engadir "toques artísticos", tal e como soen dicir. En terceiro lugar, aqueles que chegan sen prexuízos e tiran proveito de ser mangoneados por un home resolto e experimentado. O tipo de cliente non determina o carácter final da casa se o arquitecto foi tanto un inepto ou extremadamente autosuficiente, aínda que moitos arquitectos inclínanse por temperar a súa aproximación a cada cuestión coa impresión do tipo de casa que o cliente espera.

⁴ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 85

[...] vagas nocións sobre o coste da súa prestación. [Os retornados] consideran en xeral que o arquitecto pide moitos máis cartos para a execución dun proxecto que o enxeñeiro, o debuxante ou o *manitas* local.

Reproducción da misiva que un promotor dirixe a un técnico comentando a proposta de vivenda -nunha planta- que este diseñara. Cliente e técnico residen en en Barcelona e Monforte, respectivamente. A vivenda en cuestión localizárase na vila lucense, lugar de orixe tanto do técnico como do promotor.

A ausencia do arquitecto neste proceso

Unha das cuestións a concretar é a escasa presenza do arquitecto no mundo do deseño de vivendas no medio rural actual e, no seu caso, da irrelevancia da súa actuación.

A ausencia do arquitecto susténtase nunha suma de factores dos que o económico resulta de primeira orde, como así nolo refiren os nosos entrevistados, quen nos indican que os honorarios cobrados por delineantes e técnicos de grao medio están lonxe de toda competencia fronte ós requiridos polos arquitectos.

Mais a cuestión económica non explica por si soa a ausencia de arquitectos no mundo da vivenda rural. Así Villanova descobre no Portugal minhoto que

[...] la question économique n'épuise pas l'explication de l'absence d'architecte dans ce processus. Face à un spécialiste dont la compétence réelle est méconnue et auquel on attribue, vaguement, un goût étrange, le choix va droit au dessteur. Or celui-ci est capable, pour l'essentiel, de produire le "croquis" de la maison. Rien ne pousse alors les migrants à chercher une autre solution que le technicien connu des circuits sociaux fréquentés par les réseaux familiaux et de voisinage. La relation potentielle client

migrant/architecte est inhibée par la distance sociale qui les sépare. En effet, les architectes concentrent l'essentiel de leur activité en milieu urbain. Leur profession est encore peu divulguée, ils sont absents de beaucoup de mairies dans les milieux ruraux...¹

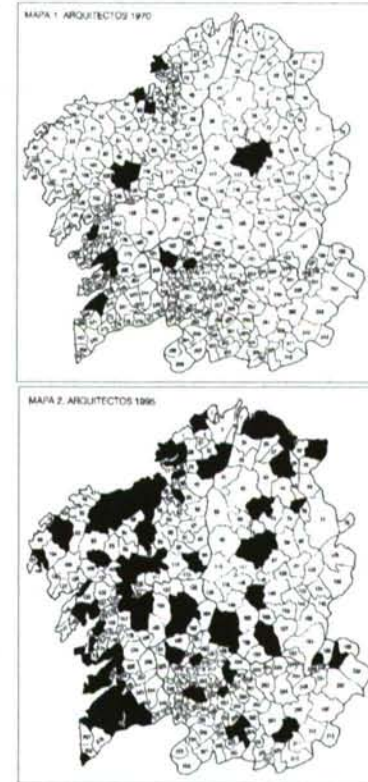
O profesional da arquitectura pertenceu tradicionalmente, por adscripción social, ó mundo da burguesía urbana. Esta ausencia do técnico superior do mundo rural supérase na década dos noventa cando a escasez de saídas profesionais para os arquitectos no ámbito urbano xunto coa proletarización da profesión fan atractivo o rural para un importante grupo deles que acoden a el en pos do traballo profesional.

Sen embargo a chegada destes técnicos non se ten traducido aínda nun cambio significativo nos procedementos tradicionais de deseño dos edificios e de xestión das obras tal e como apuntan Brandão² e nós mesmos³ nunha investigación anterior a esta tese.

A resistencia da sociedade rural contemporánea diante do arquitecto queda moi acertadamente retratada nestas palabras de Brandão⁴:

O arquitecto recémradicado na província ou executando para lá o seu traballo, defronta não só a hostilidade dos agentes locais ligados à construção, capciosos do seu "saber" e poder (enriquecidos, construtores, comerciantes, desenhadores e técnicos, fiscais e autarcas) como a hostilidade da própria estrutura jurídica e institucional que o enquadra e ainda a dificuldade de imposição de uma linguagem mínima comum. Quem já experimentou, sabe que esta dificuldade vai até ao domínio da palavras, das mais elementares para o acto, como "projecto", "desenho", "planta", "moderno", "bonito", "forte", "bom".

Así pois a non integración do arquitecto no medio rural deviría do seu carácter de intrusión foránea. E non nos referimos a unha mera cuestión de presenza física xa que a inadaptación está presente incluso entre os arquitectos nativos. Trataríase dunha integración intelectual. Explicáanos esto o arquitecto luso José Carlos Por-

Concellos de Galicia onde radican gabinetes de arquitectura. O mapa superior reflicte a situación en 1970 e o inferior en 1995. Elaboración propia con datos do Colexio de Arquitectos de Galicia.

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 86

... a cuestión económica non agota a explicación da ausencia do arquitecto neste proceso. Fronte a un especialista do que se descoñece a súa competencia real e a quen se atribue, vagamente, un gosto estrano, a elección vai directamente ó debuxante. Posto que este é capaz no esencial, de facer o "croquis" da casa. Daquela nada empurra ós emigrantes a buscar outra solución senón o técnico coñecido nos circuitos sociais frecuentados polas redes familiares e veciñais. A relación potencial cliente emigrante/arquitecto inhibese pola distancia social que os separa. En efecto, os arquitectos centran o esencial do seu traballo no medio urbano. A súa profesión aínda está pouco divulgada e están ausentes en moitos concellos de medios rurais ...

² BRANDÃO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos. *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 7.

³ LIZANCOS MORA, P. Arquitectos novos, clientes novos, casas novas... *Obradoiro*, n. 25.

⁴ BRANDÃO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos. *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 7.

tugal¹ residente en Tras os Montes, unha rexión portuguesa dominada pola emigración onde o arquitecto é visto polos seus paisanos como unha "intrusión forzosa". Dínolo así:

Trabalho na região de Tras os Montes..., sangría..., emigração..., falta de investimento público. Falta um modelo de referencia. Toda a legislação é imposta: planeamento, etc. Estas figuras estão impostas socialmente...
O arquitecto é expressão desta vontade desconexa.
O arquitecto é visto como sospeitoso...

PROXECTO ARQUITECTÓNICO E VALORES PLÁSTICOS DA EDIFICACIÓN

A opinión máis estendida ve na actuación do arquitecto no medio rural -por pasiva ou por activa- a responsabilidade da baixa calidade estética das arquitecturas residenciais que se levantaron neste último tercio de século nese ámbito. Non querendo ser nós quen axuicemos a actuación dos nosos compañeiros de profesión traemos aquí, unha vez máis, a autorizada opinión do arquitecto portugués Brandão quen ve a estes profesionais "...demasiado enfeudados às noções de quantidade, perdem o pé frente ao conceito de qualidade, que escapa à sua formação. Contentamse em tornar o projecto administrativamente viável."

Certamente na práctica cotiá a intervención do arquitecto -como temos comprobado- só en moi contadas ocasións tradúcese en arquitecturas de alta calidade. E unha vez máis non o dicimos nós. Neste caso falamos coa voz autorizada de Nuno Portas².

O urbanista portugués responsabiliza ós arquitectos do seu país da degradación urbanística que afecta ó medio rural daquela terra empregando no seu discurso argumentos que teñen clara e directa translación a Galicia

... la société bien pensante et les corporations professionnelles ont fait des "clandestins" comme des "Français" leur abcès de fixation de la mauvaise qualité architecturale, en laissant croire que les deux tiers restants de la construction réalisée partout dans le pays, auraient été parfaits sans ces taches de toitures noires, de fenêtres d'aluminium, de carreaux brillants qui abîment les villes et la campagne portugaises.

Ce jugement est subjectivement injuste et objectivement illusoire: l'offre immobilière et la construction légale, faite avec les professionnels et conforme aux règlements publics, ne constitue pas l'alternative de "bon sens" et de "bon goût" que l'on pourrait attendre.

[...]

...l'urbanisation dominante récente dans le pays est, en général, très banale et de mauvaise qualité; les exceptions dues à quelques auteurs dont le succès a été reconnu, glorifiées dans les revues d'architecture étrangères, n'arrivent jamais à être adoptées

¹ PORTUGAL, J. C. "O contexto social como condicionante da arquitectura". I *Encontro de Arquitectos Galegos e Portugueses*. 1º, 1995, Santiago de Compostela.

² PORTAS, N. Prefacio. En *Maisons de rêve au Portugal*, p. 9.

par les promoteurs publics ou privés¹.

Pechamos este capítulo con palabras australianas², que malia a súa lonxanía teñen tamén na nosa terra un axeitado lugar á hora de explicar a realidade do traballo profesional de moitos deseñadores titulados.

...Dozens of legally entitled architects in every state and every generation had no real training, interest or ability in creative design. In effect, they merely translated what was essentially the owner's own design into terms which the builder could comprehend. They also acted, often with honesty, as agents for the owners in dealings with the builders, and supervised construction. They had no influence on the course of popular fashion; they were instruments of it.³

O PROCESO DE PROXECTO DA VIVENDA RURAL

Explicamos a continuación o proceso proxectual da casa rural contemporánea.

A aproximación á vivenda iníciase a partir das plantas do edificio, debuxadas⁴ cun amoblamento estándar a escala 1:50.

Estes debuxos non van máis aló da mera versión gráfica dos requirimentos que o promotor lle ten feito chegar ó proxectista, ás veces mesmo de forma gráfica, tal e como veremos máis adiante. Sobre estas plantas o promotor e o proxectista axustan o programa ó orzamento dispoñible e ás prescricións indicadas polas distintas norma-

¹ "... A sociedade ben pensante e mailas corporacións profesionais fixeron das "clandestinas" e das "francesas" o seu absceso de fixación da mala calidade arquitectónica, deixando crer que os dous tercios restantes da construción realizada en todas partes do país serían perfectas sen esas cubertas negras, sen as fiestras de aluminio ou os azulexos brillantes que degradan as cidades e mailo campo portugués. Este xuízo é subxectivamente inxusto e obxectivamente ilusorio: a oferta inmobiliaria e a construción legal, feita por profesionais conforme ós regulamentos públicos, non constitúe a alternativa de "sentido común" e de "bo gusto" que se podería esperar. [...] ...a urbanización recente, dominante no país é, en xeral, moi banal e de mala calidade; as excepcións debidas a algúns autores de recoñecido éxito, glorificados nas obras de arquitectura estranxeiras, non chegan xamais a ser adoptadas polos promotores públicos ou privados".

² BOYD, R. *Australia's home : it's origins, builders and occupiers*, p. 125

³ Ducias de arquitectos legalmente titulados, en tódolos estados e en tódalas xeracións non tiveron capacidade real, interese ou habilidade no deseño creativo. En efecto, eles simplemente traduciron o que era esencialmente o propio proxecto do propietario a termos que un constructor puidera comprender. Eles tamén actuaron, a miúdo con honestidade, como axentes dos propietarios nas súas operacións cos constructores e supervisaron a edificación. Eles non influíron no curso da moda popular; foron instrumentos dela.

⁴ A autoría e intencións destes primeiros debuxos merecen atención específica e unha detida descrición. Por esta razón dedícaselle un capítulo aparte. Presentado como anexo, desenvolve en paralelo esta interesante cuestión.

tivas, fundamentalmente a ordenanza urbanística local e o decreto que regula as condicións de habitabilidade da vivenda.

Unha vez aceptados os planos das plantas o cliente autoriza a redacción do proxecto. Na fase do traballo profesional que agora se abre a intervención do propietario é case sempre nula. Con frecuencia isto é debido a que o emigrante xa ten retornado ó seu lugar de residencia no estranxeiro.

No proceso proxectual descrito, a imaxe da nova edificación é unha cuestión secundaria que pouco interesa nin ó promotor nin ó proxectista. De feito resulta frecuente que os alzados do edificio, o plano de cuberta e mesmo a preceptiva sección se realicen cando a documentación técnica está moi avanzada. Pero ninguén se preocupa por esto xa que tódalas partes sábense coñecedoras dos principios básicos a aplicar: a forma axústase a unhas referencias comúns e ós medios dispoñibles, sen esforzos estéticos ou estilísticos xa que as edificacións deben executarse do xeito máis simple e directo dos posibles.

O procedemento descrito está baseado na confianza mútua que se dispensan as partes intervenientes na construción xa que, como nos advirte Rapoport¹ este modo de operar “só pode suceder en una sociedad ligada a la tradición, donde los cambios que tienen lugar ocurren dentro de una estructura de una herencia común dada y una jerarquía de valores reflejada en los tipos de edificios.”

Un posible efecto secundario deste modo de facer é a uniformación -espacial e funcional- do produto arquitectónico. A este respecto comprobamos que tal efecto non se dá na vivenda da Galicia rural actual. Todo o máis que encontramos é a repetición literal e puntual dalgúns exemplares baixo a petición do promotor da vivenda. Tal é o caso, por exemplo, de grupos de individuos que desexan levantar unha mesma vivenda para simplificar trámites, xestións, e mesmo para non competir formalmente entre eles.

Feita esta excepción queremos facer constar que a vivenda rural é, ante todo, un produto persoal por expreso desexo do seu promotor. Contrasta este afán coa realidade construída, na que se detecta o efecto da seriación, como consecuencia da repetitividade en respostas sen risco e de mínimo esforzo.

A repetitividade literal prodúcese cando entre os promotores veciños existe un forte vínculo. Soe buscar a optimización de esforzos económicos e a minimización do risco. De arriba a abaixo, vivendas en Cruces, Sobrado; Filgueiras, As Neves e Quintá de Lor, Quiroga.

¹ RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*; p. 15.

Tal e como nos di Brandão¹, trátase dun

... jogo de repetição que certamente não é absoluto (ninguém quer a casa igual à do vizinho) mas que reproduz sempre um modelo base. É o espaço dos catálogos que tem por suporte o registo visual comparativo, em que cada nova cópia está em condições de funcionar novamente como modelo. A serialidade nem se relaciona com uma racionalização do processo construtivo. É mero resultado de vácuo.

E chegados aquí debemos precisar o concepto de modelo, que no mundo rural -e nisto Galicia non é unha excepción- non ten presenza física xa que se trata dunha construción mental, dun conxunto de códigos que son utilizados para producir os espécimes individuais. Rapoport² bríndanos un magnífico exemplo para ilustrar esto que dicimos

... cuando un profesional construye una granja para un campesino, ambos conocen el tipo en cuestión, la forma o el modelo, y hasta los materiales. Queda por determinar lo específico -las exigencias de la familia, el tamaño (que depende de la riqueza) y la relación con el sitio y el microclima-. Como ambos están de acuerdo en lo que quieren, hay en efecto, un modelo que se ajusta y se adapta durante el proceso.

CONCLUSIÓNS

A análise do procedemento proxectual, das súas influencias, dos seus actores e das circunstancias que rodean as accións de concepción da casa tennos permitido identificar ós axentes e ás forzas que interveñen no proxecto. Aparelladores, delineantes, peritos, arquitectos e xentes de variada profesión aparecen nesta fase xunto co promotor, a súa familia e mesmo os seus veciños, involucrados nun proceso de deseño que na meirande parte dos casos non conclúe deica o remate da obra.

Descubrimos tamén algunhas das vías polas que as ideas arquitectónicas chegan ó mundo rural da Galicia contemporánea. Desta maneira imaxes da televisión ou de edificios de aquí e de alá, súmanse nun proceso complexo no que a ambigüidade e a dúbida, propias de xentes de vida sometida a unha alta incerteza tórnanse en forzas esenciais.

Diante da estendida opinión que ve nas arquitecturas levantadas polos emigrantes retornados en Galicia a reprodución de formas foráneas, importadas consciente ou inconscientemente, non temos encontrado ningún indicio sólido que nos avale tal afirmación. Moi ó contrario, resultan excepcionais os casos nos que os promotores manifestan ter importado o proxecto ou reproducido directamente arquitecturas estranxeiras.

¹ BRANDÃO, P. O eclipse da arquitectura sem arquitectos. *Jornal dos Arquitectos*, n. 1/2, p. 7.

² RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*; p. 14.

A operación de deseño da casa ten coñecido distintos actores. Nos primeiros tempos, aló pola década dos sesenta, esta responsabilidade correspondía ó constructor da casa. Posteriormente esta misión foi acaparada por axentes con preparación técnica, aparelladores e arquitectos, se ben os primeiros son os que acaparan a maior parte dos encargos profesionais.

Aínda así a intervención do promotor da vivenda no proceso de deseño é primordial en todos os casos sendo este quen, as máis das veces, inicia e pecha o proceso.

Os requirimentos dos emigrantes verbo do técnico limitáanse á resolución daqueles aspectos descoñecidos por eles, fundamentalmente dos ámbitos tecnolóxicos e administrativos do proxecto xa que os promotores considéranse capaces de aturar as eventuais dificultades derivadas da construción propiamente dita.

Longtemps je t'ai construite, ô maison!
 A chaque souvenir je transportais des pierres
 Du rivage au sommet de tes murs
 Et je voyais, chaume couvé par les saisons
 Ton toit changeant comme la mer
 Danser sur le fond de nuages
 Auxquels il mêlait ses fumées
 Maison de vent demeure qu'un souffle effaçait¹

Louis Guillaume²
A casa do vento

capítulo 3

A EXECUCIÓN

¹ ¡Canto tempo leve construíndote, ou casa! / En cada lembranza transportaba pedras / Do pé ó cumo dos teus muros / E vía, palla curada polas estacións / O teu tellado cambiante como o mar / Danzando sobre o fondo de nubes / Ás que se mesturaba o fume / Casa de vento, morada que un sopro esvaía.

² Citado por Bachelard en *La poética del espacio*, p. 86.

INTRODUCCIÓN

As transformacións que no derradeiro tercio do século XX interesarán ó mundo rural galego tamén incidirán nos procedementos tradicionais de construción de vivendas de forma que ningunha das tres compoñentes desta industria -man de obra, materiais e tecnoloxía- quedarán indemnes diante do proceso de modernización.

Como queira que esta renovación é recente -de feito pode estimarse que está aínda activa- é frecuente a convivencia de prácticas tradicionais con outras nidiamente contemporáneas.

No contexto desta tese demostraremos en qué medida a vivenda rural contemporánea é consecuencia dun proceso de construción que participa tanto do mundo arcaico, de base agraria, como do contemporáneo, de raizame urbana.

A CONSTRUCCIÓN NO MUNDO RURAL TRADICIONAL

Unha tecnoloxía sofisticada

De entrada debemos avisar da sofisticación -en termos relativos- que acadou a construción civil no mundo rural. Enfrontándonos á opinión dominante, afeita a minusvalorar a capacidade tecnolóxica da cultura agraria recoñecemos unha industria -a construción civil- capaz de resolver tódalas necesidades edilicias da comunidade labrega cun abano de recursos limitado ós que a natureza puña a disposición do constructor na contorna da obra.

No mundo agrario tradicional os coñecementos necesarios para edificar e manter a vivenda propia formaban parte da bagaxe cultural individual de xeito que o conxunto do campesiñado era posuidor -por herdanza- de coñecementos básicos de construción. De entre estes campesiños algúns poucos dispuñan de coñecementos máis amplos e maiores habilidades. Estes *especialistas* encargárianse dos labores máis complexos da construción, actuando de forma máis ou menos profesional cando eran requiridos, reservándose a súa intervención para as escasas pezas destacadas: igrexas e outras arquitecturas relixiosas, pazos e casas grandes. Así pois, a profesionalización -que non a sofisticación- da construción era escasa.

Sendo pois a autoconstrución regra xeral no mundo rural tradicional, illado e autárquico, a perfección construtiva da arquitectura vernácula que aínda nos impresiona, debe ser vista como resultado dun proceso experimental de ensaio e transformación a longo, larguísimos prazos no que se depuraron formas e foron afinadas solucións constructivas.

Tamén merece a nosa atención a ritualidade que acompañaba á construción da casa rural. Neste orde de cousas a colocación do ramo e o albaroque eran celebracións que referendaban o carácter social do acto edificatorio. Debemos destacar que aínda sendo o alzado da casa unha cuestión de incumbencia familiar, a comunidade veciñal implicábase na edificación realizando algún tipo de contribución.

Esta práctica de auxilio social, que en Galicia recibe a denominación de *axuda*, era frecuente nas culturas rurais de base agrícola, como nos ten explicado Rapoport¹ quen ve aquí “no sólo una ayuda para solucionar labores complejas, sino también [un acto que] tiene implicaciones sociales”.

As *axudas* fannos referir, unha vez máis ó arraigado carácter autosuficiente das comunidades labregas, quen con esta ferramenta resoven necesidades individuais demandantes de grande esforzo tal por exemplo a semente e recollida de certas colleitas (patacas, millo, centeo, trigo e herba), a construción da casa ou do hórreo e asuntos semellantes².

A modo de ilustración complementaria traemos aquí -da man de Elsa López³- a descrición das *gallogas*, denominación que reciben as *axudas* no mundo rural canario

Al hablar de arquitectura rural de El Tablado se hace necesario hacer mención de uno de los rituales de construcción que la tradición de las gentes de este lugar conserva todavía vigente. Lo mismo cuando se pone la losa que cuando se construye una cubierta inclinada, “cubrir” la casa es el momento más importante de su edificación, restauración o modificación. El vecindario ayuda a realizar la obra y esta ayuda se hace con carácter de trueque, organizando una *galloga* (reunión de campesinos que se juntan para ayudarse recíprocamente). El dueño del trabajo obsequia a los reunidos dándoles comida y bebida gratuita ese día. Las prestaciones, que son de carácter gratuito, comprometen a los campesinos entre sí.

A crise do mundo agrario tradicional vai afectar ás institucións populares de auxilio social, tal e como explicaremos máis adiante.

¹ RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 143.

² A este respecto temos ampla información en *Cuadernos de Estudios Gallegos*, n. 99; adicado monograficamente ó estudio das “axudas” e mais en Fernández de Rota y Monter, J. A. Identidad y recreación histórica en Galicia, en *Antropología de los pueblos del norte de España*, p. 66. quen describe así as *axudas*:

“...A maior parte delas tiña lugar cando se levaban a cabo os máis importantes labores agrícolas periódicos [...] a sembra das patacas, a cavada dos montes, a sega da herba seca, a sega do cereal de fouciña, a malla, o esquilmo das ovellas, a esfolia do mainzo, a matanza do porco, a tasca e fía do liño (ou da lá). Neste capítulo hai que engadir diversas obras domésticas ou comunais que esixen en determinados intres do esforzo cooperativo tales coma facer unha casa ou un alpendre, amañar os camiños, pías ou regos, muíños, pontes, etc.”

³ LÓPEZ RODRÍGUEZ, E. “Arquitectura y espacio canario”, *Arquitectura popular en España : actas das xornadas*, 1-5 decembro 1987, p. 100.

A RENOVACIÓN DA INDUSTRIA DA CONSTRUCCIÓN NA GALICIA RURAL

A crise do mundo agrario tradicional

Abriamos este capítulo traendo á memoria a fonda crise que sacudiu e sacode o mundo rural tradicional galego dende os inicios da década dos sesenta e poñiamola en relación coa liquidación de modos de facer seculares na industria da construción vernácula.

Aínda non sendo este o lugar axeitado para facer unha análise das transformacións de todo tipo que sacudiron ó mundo rural galaico nese tempo, nin moito menos das razóns que as provocaron, convén, a fin de situar o noso traballo no seu xusto medio, describir sucintamente o que esto foi. Para isto amparámonos no traballo realizado por Pedro de Llano¹ (1996, 189).

Quere este arquitecto ver no serodio e desordenado proceso de industrialización iniciado na década dos sesenta e “carente da máis mínima intención planificadora” a razón primeira da “evolución do medio rural e os seus arcaicos modos de produción”. Isto, dende o seu punto de vista “implicará unha importante reformulación dos sistemas de cultivo, transformación e comercialización, propios da sociedade agraria”.

O abandono dos materiais de construción vernáculos

O desmantelamento do mundo rural tradicional tense levado por diante, en canto á industria da construción autóctona, toda a estrutura productiva tradicional, o que inclúe os aparatos organizativo, tecnolóxico e incluso a loxística de aprovisionamento de materias primas e materiais elaborados.

O devalar do mundo rural tradicional, entendido este no máis amplo sentido, arrastrou consigo pautas de conducta, oficios tradicionais, cultivos, explotacións mineiras, aproveitamentos enerxéticos e mil compoñentes máis daquela cultura secular.

A modo de exemplo traemos aquí dous casos reais por nós coñecidos. En primeiro lugar expoñemos os efectos sobre a industria da construción derivados da desatención das fragas e montes. No segundo caso faremos esto mesmo a partir do abandono das barreiras e dos caleiros.

Na imaxe superior, carrito de madeira polas rúas de Ourense. Na inferior, transporte de area, extraída na praia de Barrañan, Arteixo, con destino á industria da construción. A primeira imaxe data de 1928 e a segunda de 1956 sendo autora da primeira Ruth M. Anderson e da segunda Ra-món Dimas.

¹ LLANO CABADO, P. de. *Arquitectura popular en Galicia : razón e construción*. p. 189.

CONSECUENCIAS NA INDUSTRIA DA CONSTRUCCIÓN DO ABANDONO DOS BOSQUES AUTÓCTONOS

- . Oficio tradicional afectado: Carpinteiro.
- . Materiais tradicionais afectados: Madeiras.
- . Actividades tradicionais afectadas: Corta, seca e curado da madeira. Mantenza dos bosques. Carpintería.
- . Efectos no medio: Os bosques de frondosas quedan ó abeiro do lume e das cortas abusivas; posterior reforestación con especies alóctonas de alto rendemento. Cambios no biótomo.
- . Efectos na edificación: Desaparición das madeiras tradicionais do mercado substituídas por outras importadas de África (xatoba, calabo, elondo, sapelly, ocumen...). Irrupción de materiais novidosos: aluminio ou PVC (xerado nun proceso industrial agresivo co medio).

CONSECUENCIAS NA INDUSTRIA DA CONSTRUCCIÓN DO ABANDONO DAS ACTIVIDADES EXTRACTIVAS TRADICIONAIS (BARRO E CAL)

- . Oficio tradicional afectado: Albanel.
- . Materiais tradicionais afectados: Cal e barro.
- . Actividades tradicionais afectadas: Extracción de barro e cal, queimado do cal, produción de tellas e ladrillos.
- . Efectos no medio: Abandono dos xacementos de barro e cal. Deixa de cortarse leña, por tanto abandónase o bosque.
- . Efectos na edificación: Deixan de utilizarse morteiros bastardos no encintado de fábricas de pedra e a tella nas cubertas. Os primeiros son substituídos por morteiros de cemento non axeitados contra a humidade. As cubricións faranse cun material novo: o fibrocemento

A desaparición dos materiais de construción tradicionais será impulsada pola vertixinosa introducción dos de orixe industrial.

Implantados exitosamente, en a penas dúas xeracións acadarán tal rango de naturalidade que farán esquecer o uso e incluso a lóxica interna dos que foran utilizados durante séculos. Este proceso, pendente de estudio en Galicia, non podemos aquí máis que apuntalo limitándonos a avisar dun dos factores que contribuíron á expansión destas novidades no mundo rural. Isto é a ampliación da rede viaria¹.

Novos materiais, novas formas

A utilización de materiais novos, repentinamente chegados ó mundo rural, desencadeará tensións e incertezas non sempre ben resoltas. Falamos de dúas cuestións transcendentais: por unha banda os efectos espaciais e por

Telleiro. Foto de José Suárez, 192-

Grupo de emigrados galegos -orixinais de Muros e Carnota- traballando na construción (totalmente industrializada) dunha casa en Newark, New Jersey, EE. UU. Abril de 1996

¹ A este respecto recollimos durante a nosa andaina de campo numerosas anécdotas. Os nosos informantes referíronnos os esforzos e o tempo que tomaba apenas unha xeración atrás o traslado en carro de, por exemplo, unhas poucas planchas de fibrocemento ou as pezas dun cuarto de baño, polo intransitable carreiro que enlazaba a aldea (dá igual o seu nome xa que o exemplo valería para centos delas), coa estrada local máis próxima, onde un camión depositara aquela mercancía.

outra os meramente tecnolóxicos, derivados en ambos casos da inestable lóxica que a carencia de memoria na comunidade vaille dar ós materiais recén chegados.

No referente ós efectos formais secundarios á implantación de novos materiais de construción sabemos -xa que esta é unha lei arquitectónica universal- que as novidades renovan as formas e tamén que, utilizadas ó xeito ancestral, provocan caricaturas.

Dende o punto de vista tecnolóxico advertimos que os cambios na industria da construción collerán ós seus actores sen o adestramento axeitado, utilizando produtos e máquinas que precisarían dunha aprendizaxe e adestramento previo.

A confluencia dos motivos antes expostos derivará na produción de linguaxes primarias e simples, expresión do aforro de esforzo e da busca de solucións económicas e simples.

A mediocre calidade visual e constructiva que presentan estas edificacións será tamén consecuencia do que acabamos de dicir e que coincide con Pulín¹, quen ve na falta de tradición a razón desta degradación

...mientras las arquitecturas populares preindustriales, con una continuidad de materiales y funciones, tuvieron una depuración de siglos, las arquitecturas populares industriales carecen de tradición y de modelos. La urgencia económica no ha permitido una depuración estilística, y la facilidad del uso de los elementos ha propiciado la pérdida de los oficios. Oficios que, por otra parte, han ido pasando de la artesanía a la manipulación del material prehecho.

Para rematar coa descrición do cadro actual da industria da construción na Galicia rural cómprenos identificar ós materiais utilizados. Advertimos que os materiais da arquitectura popular contemporánea xa non son os de produción local senón os vendidos por subministradores locais. Esta circunstancia é nai de non poucas tensións e conflitos. Velaí os detectados por Pulín² na comarca salmantina de La Alberca

...la antigua Dirección General de Bellas Artes intentaba obligar a construir con los medios tradicionales, forrando las fachadas del hostigo con madera de castaño, solución tradicional pero de costo prohibitivo para los escasos medios de los habitantes de la zona, que, usando el sentido común, las cubrían con placas de fibrocemento, trabajables, baratas y adquiribles a pocos kilómetros...

O uso dos materiais que o mercado pon a pé de obra nunha sociedade dominada por unha cultura tecnolóxica elemental responde á lóxica consubstancial ás arquitecturas populares isto é, a utilización dos materiais máis próximos e alcanzables. Nisto estamos, outra volta máis, con Pulín cando manifesta

Os actores da construción executan as obras cos materiais que o mercado contemporáneo lle brinda pero coa tecnoloxía de sempre. Nas imaxes, detalles en edificacións do ámbito rural do concello de Ferreira de Pantón.

¹ PULÍN MORENO, F. "Arquitectura popular y revolución industrial". *Arquitectura popular en España : actas das xornadas*. 1-5 decembro 1987, p. 614

² PULÍN MORENO, F. Op. cit.; p. 614

...nada ha cambiado en el paso de la arquitectura preindustrial a la arquitectura industrial, y ello explica fenómenos de cambio de apariencia que, a veces, no se contemplan con la comprensión debida. Hay, sin duda, una presión económica constante que, en el vivir diario, está muy lejos de las pretensiones estéticas o de los principios de un pretendido purismo a espaldas de una realidad social.

En definitiva a transformación do mundo rural veu supoñer un cambio nas formas de acometer as cuestións relacionadas coa construción da casa. Se no mundo tradicional como deixou dito Rapoport¹ "no se puede utilizar lo que no está disponible", no mundo que o substitúe "las cosas se vuelven imposibles en lugar de inevitables".

Na década dos setenta o mercado pon a disposición de quen pretende construír a súa casa unha vastísima gama de materiais. Esta oferta contrasta coa exiguidade da que se valía o constructor vernáculo deica aquel intre, que se agora incitado ó consumo compulsivo de formas e cores.

Na imaxe: pavimentos no interior dunha casa en Adina, Sanxenxo, promovida en 1979 por un retornado de Francia.

¹ RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 145.

A AUTOCONSTRUCCIÓN

Explicar a autoconstrucción implica sintetizar todo o ámbito da construción de vivendas no mundo rural actual. A autoconstrucción resume, entre outras cuestións, os fluxos de capital e de man de obra e tamén o calendario vital do promotor da vivenda.

A práctica da autoconstrucción, nacida da máis fonda tradición rural continúa, con matices, viva na Galicia contemporánea xa que aquí a casa continúa a construírse coa axuda da familia, dos veciños e dos amigos contándose coa concorrencia dun contratista para asistencia nos labores máis sofisticados -cimentación, estrutura e cuberta- e dalgúns especialistas: fontaneiro, electricista, calefactor, escaiolista e carpinteiro.

Algúns autores queren ver na autoconstrucción a oportunidade final que o individuo ten para controlar e tomar decisións sobre a que vai ser a súa vivenda. Isto é o que ó respecto nos indica a profesora Souza¹

Dans bien des cas, l'émigrant est aidé par sa famille proche (femme et enfants) ou d'un autre parent ou voisin que l'on paie au noir. Ce type de pratique permet, bien sûr, de réduire considérablement les frais de main d'oeuvre et donc le coût de la construction, mais aussi par une réelle présence sur place d'obtenir exactement ce que l'on désire. N'oublions pas que l'émigrant a, parfois, accepté un projet qui ne le satisfaisait pas complètement².

Para a descrición do método de construción valémonos do documento que en 1978 publicou Manolo Gallego³.

Polo seu alto interese e plena vixencia permitímonos reproducilo aquí na súa integridade

O proceso construtivo soise realizar sen empresa especializada. Normalmente, o propietario e usuario, con axuda da familia e veciños en aportacións colectivas de man de obra, vai realizando a súa casa, nos seus tempos libres. El enténdese co pequeno taller de carpintaría de aluminio, existentes en grande profusión e espallados polo medio rural. A estrutura encárgase directamente, sen cálculo para as dimensións de vigas e pilares, ao almacén que a dá despezada. Este proceso baséase na frecuencia con que un veciño, ou ben o propietario -éste é o caso mais normal-, traballa no sector da construción. Cando non acontece este caso, o traballo encárgase a pequenas empresas familiares, que se van especializando xa nas técnicas usuais, a obra realízase coa dirección do propietario e, en moitas ocasións, coa súa axuda manual.

Este proceso esixe unha certa lentitude e periodicidade nos traballos, o que, unido ao irregular das aportacións económicas, leva a que a vivenda se comence a habitar antes do seu remate total. Deixando normalmente o exterior -as pinturas, cores, aplacados- a decisións posteriores.

Impulsado por un fondo sentido economicista o construtor popular nunca revestiu materiais que puideran ser utilizados espidos. Na arquitectura popular contemporánea mantense este criterio.

Arriba, unha casaupa en Chaguazoso, Vilariño de Conso (Foto J. Rodríguez), mostra as súas fábricas desnudas. Abaixo un paramento dunha casa en Santa Uxía de Setados, As Neves amosa sen revestir un dos paramentos de fachada.

¹ SOUZA, C.: Habitat: Mode d'expression et Simbole Social des Emigrés Portugais. *Sociedade e Território*, n. 8, p. 58.

² En moitos casos o emigrante é auxiliado polos seus achegados (muller e fillos): parentes ou veciños ós que paga con diñeiro negro. Este tipo de práctica permite reducir considerablemente os gastos en man de obra e por tanto, o custe da edificación e tamén conseguir exactamente o que se desexa a pé de obra. Non esquezamos que o emigrante aceptou, ás veces, un proxecto que non lle satisfacía por completo.

³ GALLEGO JORRETO, J. M. O medio rural. *Obradoiro*, n. 1, p. 8-17.

A autoconstrucción é unha práctica tanto máis frecuente canto máis antiga é a casa.

A importancia da autoconstrucción, ausente das estatísticas oficiais, pode adiviñarse indirectamente na lectura das análises publicadas sobre a profesionalidade no sector da construción. As cifras, dadas a coñecer pola Consellería de Ordenación do Territorio e Obras Públicas¹ da Xunta de Galicia, son o resultado dunha mostraxe realizada en obras de grande magnitude (aquelas que empregan a máis de 50 obreiros) falan por si soas. En ausencia doutros datos referidos a obras menores podemos supoñer, sen temor a errar, que a súa realidade será manifestamente peor que a aquí descrita.

CUALIFICACIÓN PROFESIONAL NO SECTOR DA CONSTRUCCIÓN

Oficio	Porcentaxe de obras nas que hai déficit de persoal de calidade deste oficio	Porcentaxe de traballadores que non recibiron cursos de formación	Oficio	Porcentaxe de obras nas que hai déficit de persoal de calidade deste oficio	Porcentaxe de traballadores que non recibiron cursos de formación
Albanel	62,5	85,9	Xeseiro	25	68,4
Encofrador	55,6	72,2	Carpinteiro	59,9	72,7
Ferrallista	58,3	80,7	Electricista	50,3	47,7
Pintor	27,5	67	Solador	38,1	58,2
Peóns	53,3	87,6	Xefe de obra	29,6	32,4

A EXECUCIÓN DA VIVENDA RURAL CONTEMPORÁNEA

Número de vivendas construídas

Fonte: traballo de campo propio

Constructor		Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
		Arcaizante	Rupturista	Involucionista	Arcaizante	Rupturista	Involucionista
Autoconstrucción con algunha axuda		5	10	5	3	3	0
Construcción profesionalizada		1	6	4	0	1	0
Mixta: profesional con ...	... autoconst. intensa	2	7	2	2	3	1
	... autoconst. leve	1	7	2	2	1	1

JOSE YAÑEZ MARTINEZ

D N I : 32 181 273 H

FERRETERIA - MATERIALES DE CONSTRUCCION
DEPOSITO DE URALITA - PIENSOS Y ABONOS

Teléfono 78 96 77
LA CASTELLANA (La Coruña)

Os axentes que actúan na construción da vivenda rural poden compaxinar esta actividade con outras.

¹ Estudio Sobre la Estructura del Sector de la Construcción en Galicia [1994].

AUTOCONSTRUCCIÓN VERSUS CONSTRUCCIÓN PROFESIONALIZADA

O derradeiro tercio do século XX coñecerá a profesionalización da actividade edificatoria no mundo rural.

Agora o individuo que precisa unha vivenda, tendo a necesidade de residir no estranxeiro na procura dos recursos económicos necesarios para realizala vese obrigado a ceder en terceiros a outrora íntima e persoal misión do alzado da casa.

Aínda así o modo de facer peculiar do sistema tradicional, baseado na autoconstrucción co auxilio da intervención puntual do especialista, conservará como veremos, unha forte inercia. Isto estaría detrás das continuas idas e vindas que o emigrado realiza dende o lugar de estadía migratoria, que se xustifican na medida en que son ocasións aproveitadas para impulsar, xunto con achegados e veciños, a execución da casa.

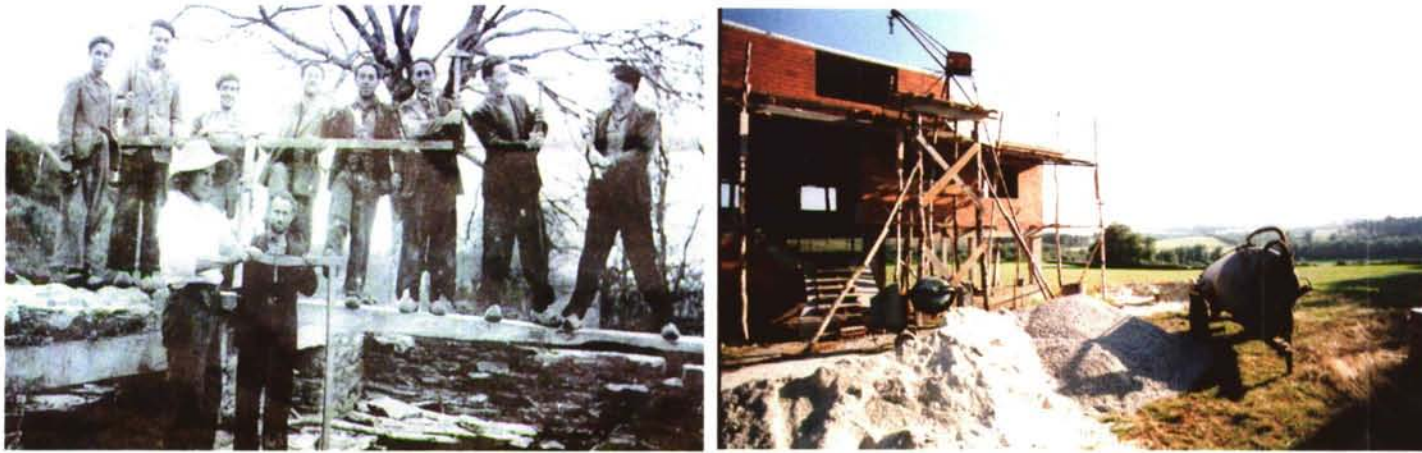
Nesta orde de cousas comprobamos que a continuidade¹ na experiencia profesional dos emigrantes incide na conservación da tradición da autoconstrucción.

As transformacións acusadas polo mundo rural contemporáneo terán notable incidencia nas compoñentes sociolóxicas da actividade edilicia. Os cambios rexistrados pola industria da construcción repercutirán con particular forza sobre o complexo e ricaz sistema das *axudas*, provocando a desaparición dalgunhas delas cando non a súa transformación e desnaturalización.

Nesta liña recolleamos abundantes referencias entre os nosos informantes e incluso na bibliografía específica. Tal é o que, por exemplo nos describe Xaquín Rodríguez Campos² referíndose ó *carreto*, unha *axuda* consistente no traslado de pedra e madeira dende o monte deica o pé da casa en construcción dun veciño "Hoxe xa non se fai, desde que as casas se fan con hormigón e ladrillo non serve o carro como medio de transporte perdendo esta *axuda* a súa función notablemente", manifesta Rodríguez.

¹ A construcción civil, segundo as estatísticas oficiais, deu emprego a unha boa parte do colectivo galaico emigrado en Europa. En 1985 estaban ocupados neste sub-sector un 27% dos emigrados españois en Suíza segundo datos publicados en: Panorama de la Emigración Española en Europa; un traballo de investigación social sobre os emigrantes españois realizado por DATA, SA e finalmente editado polo Ministerio de Trabajo y Seguridad Social en 1986.

² RODRÍGUEZ CAMPOS, X. As "axudas" como mecanismo adaptativo dunha sociedade campesiña en transformación. *Cuadernos de Estudios Gallegos*, n. 99, p. 269

No vello sistema a abundancia de man de obra resultaba imprescindible para sacar adiante unha obra. Na imaxe da esquerda canteiros e peóns afánanse para levantar unha casa na década dos vinte. Na obra representada na imaxe da dereita, datada na década dos noventa, tres individuos e pequena maquinaria abundan para edificar unha casa. Ambas imaxes corresponden ó concello de Abadín.

A liquidación das *axudas* débese en parte a algo que xa se apunta na cita que acabamos de presentar. Isto é, unha vez máis, ó devalar da cultura campesiña, que todo o arrastra na súa transformación imparable.

Naturalmente outros factores agora característicos do mundo rural tamén teñen contribuído ó proceso de perda ou alteración dos costumes vernáculos tal como a involución demográfica que deixa sen brazos novos ó agro e tamén á capitalización do mundo rural que monetarizará as relacións humanas.

A crise das *axudas* é ben expresiva do que acontece no mundo rural galego actual. Aquí van as atinadas verbas de José Antonio Durán¹ ó respecto

El alzado de la casa nueva, en efecto, es el símbolo ritual de aquella demolición. No sólo por quienes en ella intervienen, no sólo por la señalada ausencia de multitudes en movimiento, como antaño puestas a la construcción de aquella casa de piedra. Es que alzar la vieja casa era señal de vitalidad comunitaria, razón por la que aparece siempre cargada de derechos y de obligaciones recíprocas, cuya epifanía revelaba, precisamente, la ayuda y cooperación a su levantamiento (como la fiesta, plena de traca y alegría, de su remate). Hoy tanto el acto de construirla, como el posterior de habitarla, es una aventura personal, señal de éxito en lejanas tierras, ruptura con la creencia antigua, tan entrañada en las gentes campesinas de casi todo el mundo, de que la suntuosidad, como la riqueza, son cosa en cierto sentido del demonio, algo imposible de lograr por caminos normales.

¹ DURÁN, J.A. *Crónicas-4. Conflictos de hoy, historias románticas y diarios modernos*.

PRAZO DE EXECUCIÓN

Cuestión de tempo

De resulta das nosas pescudas temos comprobado que a construción da vivenda rural contemporánea é ás máis das veces un proceso que se dilata extraordinariamente no tempo. Isto sucede con independencia da modalidade do procedemento constructivo aplicado, autoconstrución, construción industrializada ou mixto.

Apúntase como razón primeira desta ralentización, por veces verdadeira discontinuidade, os efectos dun peculiar sistema de financiamento, baseado na achega, tamén descontinua, de recursos económicos. A este respecto o prazo que os nosos informantes empregaron maioritariamente para rematar as obras das súas casas é de cinco anos, se ben este refírese ó remate das obras maiores da casa xa que as menores, por exemplo a pintura, a metalistería e o completo amoblamento poden demorarse aínda máis. Nestas circunstancias a vivenda soe ocuparse e incluso habitarse aínda antes do seu remate final.

A maior ou menor dilación na execución das obras depende da intensidade do proceso autoconstructor. De feito cando a duración dos traballos supera os dous anos case sempre é debido a que o emigrante participa activamente na construción. Pola contra, as casas levantadas en prazos moi breves xeralmente foron realizadas enteiramente por contratistas.

PRAZO DE EXECUCIÓN DA VIVENDA RURAL CONTEMPORÁNEA [

Número de vivendas construídas

Fonte: traballo de campo propio

Prazo de execución	Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
	Arcaizante	Rupturista	Involucionista	Arcaizante	Rupturista	Involucionista
Rápida: < 2 anos	1	2	2	0	1	1
Lenta: de 2 a 4 anos	3	8	2	2	2	0
Moi lenta: > 4 anos	5	18	6	4	4	1
Detida	0	2	1	1	1	0

A prolongación no tempo das obras da casa obriga en non poucas ocasións a habitar o edificio antes do seu remate final.

Arriba: salón dunha vivenda en As Pontes; abaixo: o exterior dunha casa -xa habitada- en Adelán, Alfoz.

Os efectos visuais do que acabamos de explicar maniféstanse con rotundidade no medio rural do noso país, abundante en edificios que presentando o aspecto de estar a medio construír non mostran indicios de actividade recente.

Esta circunstancia por ser un dos efectos máis visibles dos producidos por estas arquitecturas ten sido obxecto da atención de todos aqueles que se achegaron á nosa realidade actual. Traemos aquí como exemplo, o manifestado polo escritor Manuel Rivas quen no seu ensaio novelado *Toxos e flores*¹ pon en ollos dun recen chegado a Galicia o seguinte relato:

...unha das primeiras cousas que me sorprende despois da miña aterraxe en Galicia. Polas beiras das estradas, non en demasía coidadas como correspondería á natural beleza do país, topei con grande número de casas a medio facer. Non, non era o caso que os albaneis fixeran un alto circunstancial, senón que, segundo puiden comprobar máis tarde, moitas destas curiosas construcións semellantes a palafitos levaban así meses e ata anos, a medio facer, con cimentos, tellados, placas e columnas, estruturas baldeiras, con esqueleto pero sen corpo e alma. Contáronme que moitas desas casas inacabadas eran de emigrantes ou de xentes que soñaron e non puideron, ou doutras que paseniño, ladrillo a ladrillo, ían enfiando o seu fogar futuro. Sexa como for, aquelas espidas construcións acadaron para min, co paso do tempo o sentido dunha metáfora global.

Hai tamén outra razón que xustifica a prolongación dos traballos de execución da casa rural. Sabido é que no mundo agrario tradicional a casa labrega era reconstruída e readaptada continuamente. Sendo a vivenda rural galega un organismo acumulativo, a súa arquitectura nacía inconclusa, posto que dende o momento da súa concepción xa se pensaba no seu crecemento e transformación nun proceso sen límites temporais.

De acordo coas informacións que Fernández de Rota e Irimia Fernández² nos presentan no seu estudio sobre a evolución da casa labrega no leste da provincia da Coruña, o carácter acumulativo que tiña a nosa casa vernácula pervive deica hoxe como un dos moitos trazos arcaizantes.

Execución e financiamento

A condición de transterrado determinará unha singular forma de financiamento, baseada no irregular -en cantidade e prazo- das súas achegas, que se realizan co ritmo que impón a capacidade de aforro familiar. Nesta orde de cousas os nosos informantes fannos saber que raramente recorren a fontes externas para o financiamento das súas vivendas.

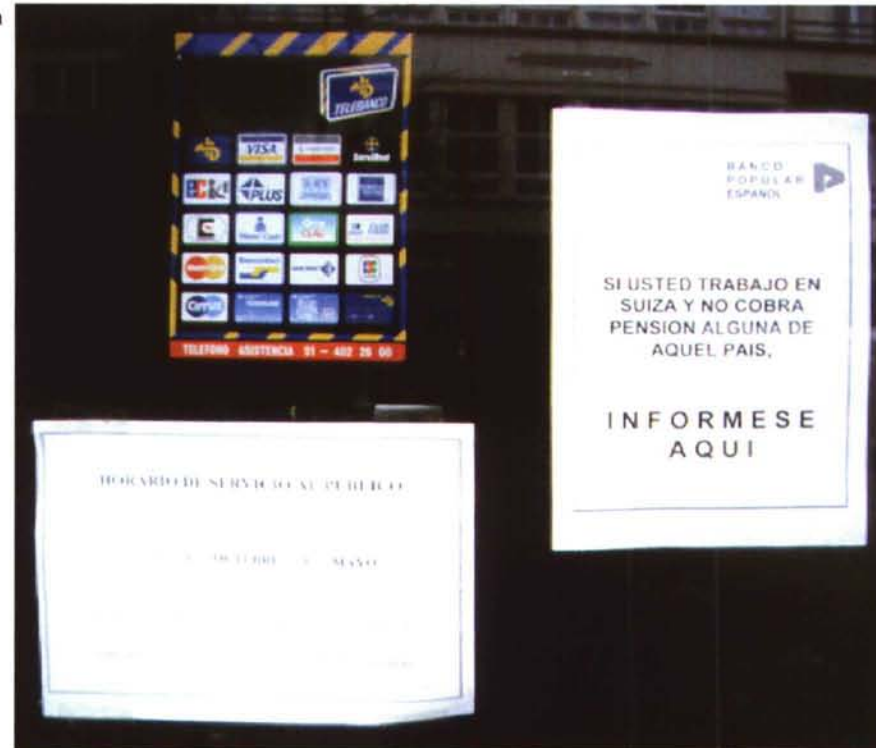

Estructuras de casas con procesos constructivos detidos. Margaride, Silleda.

¹ RIVAS, M. *Toxos e flores*, p. 71

² FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A. , IRIMIA FERNÁNDEZ, M. P. *Los protagonistas de la economía básica : la vanguardia ganadera y la casa en el este de la provincia de A Coruña*. p. 210

Un expresivo cartel diríxese ós clientes potenciais dunha oficina bancaria en Melide

Queremos ver tamén no peculiar financiamento unha das razóns que estarían detrás da forte querencia que en xeral manifestan os emigrados pola casa que están construíndo, sentimento que en xeral parece estar máis a flor de pel que entre outro tipo de promotores. Baseámonos para afirmar isto na abundancia entre os nosos informantes de continuas referencias ó esforzo que custou esta ou aquloutra parte da casa e á facilidade con que as distintas fases da edificación son postas en relación con determinados episodios vitais do emigrante¹. Algúns autores van máis aló, querendo ver nesta vía de financiamento o desencadeante da resistencia que ofrecen estes promotores a calquera tipo de control. Nuno Portas² díxo claramente "...estos constructores que movilizan todos sus esfuerzos e invierten sus ahorros (en ocasiones, dinero negro) aceptan malamente que los reglamentos les impongan modas y gustos."

¹ Un exemplo: J. A., de Marín, emigrado nunha plataforma petrolífera norueguesa contounos -no contexto dunha ampla conversa- "a vida na plataforma era moi dura pero gañar gañei moitos cuartos, amais non tiña gastos [...] botei alá dous anos e levoumos o casco da casa."

² PORTAS, N. Prefacio de *Maisons de Reve*, p. 1.

O FINANCIAMENTO DA CASA DO EMIGRADO

Número de vivendas construídas

Fonte: traballo de campo propio

Modalidade		Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
		Arcaica	Rupturista	Involucionista	Arcaica	Rupturista	Involucionista
Sen axuda económica externa		6	22	9	7	7	1
Con axuda económica da familia		3	7	2	0	1	1
Con financiamento bancario	reducido (inferior ó 50% do presuposto)	0	0	1	0	0	0
	elevado (superior ó 51% do presuposto e inferior ó 80%)	0	1	1	0	0	0
	total (superior ó 81% do presuposto)	0	0	0	0	0	0

CONCLUSIÓNS

A casa do retornado, un edificio que pretende distanciarse da vivenda vernácula preindustrial aínda executándose de acordo con procedementos constructivos contemporáneos, arrastra hábitos e procedementos propios da cultura preindustrial.

Tres síntomas evidencian isto que dicimos. O primeiro é a intervención do promotor no proceso de construción, o segundo, que sexan utilizados os materiais dispoñibles no entorno inmediato do edificio. A dilación no tempo da execución das obras é o derradeiro deles.

Noutra orde de cousas, a utilización de materiais, man de obra e accesorios demóstrase aleatoria xa que a súa escolla pode terse visto afectada por factores do máis diverso, algúns deles tan potentes como os de orde cultural (cambios nos gustos, irrupción de modas...) ou por factores económicos (variación repentina da capacidade económica do promotor, variacións na apreciación dun determinado material...).

A chegada ó mercado da construción da Galicia rural de materiais novidosos, aplicados sen o necesario coñecemento das súas características nin destreza no oficio determinan unha execución de baixa calidade.

A economía da obra, baseada en achegas irregulares en cantidade e periodicidade, agacha unha lóxica que a converte na único posible para xentes en situación de mobilidade vital e profesional. Nesta orde de cousas a fragmentación das fases da obra que se corresponde co método de financiamento que acabamos de expoñer, brinda a oportunidade para que o promotor, os seus familiares e amigos participen activamente na execución da obra, de acordo cos seus desexos por controlar a vivenda que están construíndo.

Primeira fase dun *soño* en Pereiras, Mos.

INTRODUCCIÓN

A mudanza do perfil sociolaboral do individuo é unha das máis coñecidas e estudiadas secuelas das migracións sobre a personalidade das xentes. Ós efectos da conformación da casa vivenda, esta circunstancia antóllasenos como elemento determinante.

As estatísticas¹ oficiais dan conta desta realidade: a maioría dos galegos emigrados abandonan a súa actividade profesional de orixe -a agraria- instalándose noutros sectores productivos, principalmente no terciario (comercio, hostalería) ou no industrial (construcción, mecánica do automóbil e da maquinaria agrícola).

A vivenda rural tradicional ademais de soporte residencial, érao da empresa familiar agraria e todo nela parecía estar disposto para esta fin. A este respecto o programa da casa rural contemporánea acusará, como veremos, o abandono da actividade agraria tras da experiencia migratoria.

Será un dos obxectivos do noso traballo determinar o alcance real da referida transformación funcional da casa rural no derradeiro tercio do século XX, comprobando no seu caso, qué trazos sobreviven dos do vello mundo agrario e cómo interaccionan coas novas intrusionas.

¹ Non existen estatísticas oficiais que describan a situación profesional da nosa diáspora tralo retorno. Valémonos, para os nosos propósitos, de estatísticas indirectas, como as que a seguir achegamos:

EXTRACCIÓN PROFESIONALFICACIÓN DOS EMIGRANTES ESPAÑOIS NO MOMENTO DA SÚA SAÍDA (1964)			CUALIFICACIÓN PROFESIONAL DOS EMIGRANTES ESPAÑOIS EN FRANCIA (1970) Ocupados en empresas de máis de 10 empregados	
	Continental	Transoceánica		
Xerentes e directivos	0,2	21,1	Peóns	26,4
Empregados sector servicios	4,7	28,5	Obreiros especializados	36,2
Obreiros industriais	64,3	29,9	Obreiros cualificados	35,4

ORGANIZACIÓN FUNCIONAL DA CASA TRADICIONAL

A vivenda rural tradicional organizábase en tres sectores funcionais diferenciados, correspondentes ós animais, á facenda e ás persoas. A organización destas áreas funcionais e o seu acomodo nos espazos que compuñan a casa -entendida aquí como unidade de produción agraria- realizábase de acordo con criterios de estricte racionalidade. A casa devíña así nunha sorte de *máquina de habitar / producir* na que tódalas funcións e usuarios estaban perfectamente coordinados e organizados.

Así pois o coñecemento das funcións fundamentais da casa labrega -estabulación do gando, dormitorio familiar e preparación dos alimentos (con utilidades derivadas de calefacción e conservación dos produtos alimenticios) non se pode considerar completo sen a detallada descrición das interconexións¹ entre unhas e outras funcións e a súa imbricación cos diferentes espazos domésticos.

Outro elemento que explica a funcionalidade da casa labrega tradicional é o lume que, sempre activo, mantiña viva a casa. O lume quecendo suave pero continuamente o grande pote posibilitaba a cocción dos comestibles para os moradores humanos e animais da casa en tanto os fumes e vapores da combustión espallándose libremente pola cociña e dependencias próximas favorecían o curado e conservación dos alimentos² almacenados. En torno ó fogar, único foco calorífico da vivenda, emprazábanse os asentos -escanos- nos que se desenvolvía o vivir diario da familia, a relación cos seus defuntos³ e tamén a convivencia con calquera veciño que se achegara, que sempre encontraba a porta aberta "deica a cociña".

Vista da lareira dunha casa vernácula. Os escanos dispóñense arredor do lume. Un pescante con cadea [o burro] facilita, nas lareiras de meirande dimensión, a colocación do pote.

Foto: Ksado.

¹ Non querendo ser exhaustivo na enumeración destas relacións traemos aquí, a modo de exemplo, algunhas das máis significativas: os animais situábanse próximos á cociña e á habitación humana de forma que se simplificaba a súa asistencia e vixilancia; os departamentos da facenda segmentábanse en edificacións adxectivas apropiadas para cada finalidade (humido na adega... seca no celeiro... frío na fresqueira... calor no forno...); as dependencias humanas, necesitadas de máxima privacidade e hixiene dipúñanse no primeiro nivel da casa, ... etc.

² Non existindo electrodomésticos que garantizaran a conservación dos alimentos estes eran colocados nos lugares da casa onde se optimizaban as súas capacidades naturais de conservación. Desta maneira cada familia de alimentos -os vexetais (castañas, mazorcas, froitas...), embutidos (xamóns, chourizos, unto...) e lácteos (queixo, manteiga...)- dispúñanse en cadanseu lugar. Os embutidos guindábanse na cambota, sometidos directamente á acción do fume; as castañas estrábanse no aireado e seco caíno; as mazorcas de millo amoreábanse no ventilado hórreo a resguardo dos ratos; as froitas no seco faiado; o queixo na fresqueira...

³ Tradicionalmente críase que as ánimas dos membros falecidos da familia mantiñanse achegadas ó lume do fogar familiar, por tanto se este se apagara as ánimas abandonarían a vivenda.

Inmediatos á cociña situábanse os locais onde se estabulaba o gando vacún. Unha membrana de madeira, chamada barra, simplificaba através de ocos practicables a alimentación e atención ós animais.

Cabalos, porcos, ovellas, pitas, pombas e coellos ocupaban dependencias de variada nomenclatura (corte, porcariza, cortello, poleiro, pombal...) e de localización axeitada ás características do animal en cuestión.

A morada humana recollíase nun sector da casa que destacaba destacado pola súa limpeza¹ e illamento respecto do mundo exterior agropecuario. A este fin destinábase a primeira planta, denominada *sobrado*. Aquí tiñan lugar tódolos acontecementos simbólicos² da familia -a reprodución, o nacemento e a defunción- de aí que este espacio fora preservado de toda contaminación exterior vetándose o seu acceso a tódalas persoas alleas ó círculo familiar.

Nas contadas dependencias do sobrado dispúñase o escaso mobiliario da vivenda: unhas arcas para gardar a roupa, quizais unha mesa, algunhas cadeiras achegadas ás paredes e camas, en número sempre escaso, de forma que en cada unha delas debían durmir varios individuos.

Pechábase o programa da casa labrega con toda unha constelación de dependencias complementarias, localizadas en construcións adxectivas e especializadas cada unha delas nos amplos cometidos da explotación agrícola. Desta maneira nunca faltan na casa labrega que o precisa un lugar onde almacenar a colleita e os apeiros de labranza (celeiro, hórreo, adega, palleiro...) e tampouco os locais que soportan o desenvolvemento de tarefas complementarias da actividade agraria (alpendre, carpintería, alboio, lagar, forno, forxa...).

Así pois a vivenda vernácula era unha sofisticada máquina, que soportaba como temos dito, outras funcións aparte das meramente residenciais. Castelao³ preséntanola como sé

...dunha institución de dereito consuetudinario, chamada "compañía familiar galega [onde] a familia labrega traballa, para que o seu fogar sexa o centro dun pequeno mundo económico. O ideal labrego consiste en vivir con fartura e vender o que sobra. [...]

A casa compúñase de diversas construcións.
Foto tomada de Llano: Razón e construción...

¹ Este é un concepto relativo. Debemos advertir que os estándares que indican a limpeza dun ámbito rural non poden compararse directamente cos propios do sistema cultural urbano.

² MANDIANES CASTRO, M. "Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega". *Arquitectura Popular en España : actas das Xornadas*, 1-5 decembro 1987, p. 67.

"El sobrado es el comedor de los días de fiesta del pueblo, de bautizos, bodas y entierros y de los días en que la casa hace los trabajos en común; aquí tienen lugar los velatorios de todos los miembros de la casa. Se puede decir que en el sobrado nacen, se casan y mueren todos los de la casa. Los hombres, excepto para dormir, sólo entran al sobrado con la gente de fuera; sólo las mujeres entran a cualquier hora para limpiar y arreglar, sólo ellas conocen todos los rincones y saben dónde está cada cosa."

³ CASTELAO. *Sempre en Galiza*, p. 107.

E se a necesidade nos bota polo mundo e chegamos a ricos, mandamos diñeiro para convertermos a chouza natal en pazo fachendoso.

Como resume do que levamos dito valémonos, novamente dunha cita de Castelao. Este no capítulo co que abre a súa novela *Os dous de sempre*¹ describe así a imaxinaria casa da "Tía Ádega":

Dentro está todo fregadiño de sábado, co chán estrado de area de mar, ben peneirada. No apousento de recibir loce o sofá de respecto con funda de lenzo crú marcado cunha gran letra bermella bordada a punto de cruz. Na cociña brila unha chocolateira de cobre, e pola bufarda do vertedeiro óllase sempre o longo pé dunha col que o vento abanea docemente.

O durmidoiro é o "sancta sanctorum" familiar, onde nasceron e morreron os antergos da casa. A vella é a gardadora deste apartamento de nascer e morrer vedado sempre ás olladas profanadoras dos alleos. Alí o mesmo aire ten que entrar a furto. A vella durme no leito en que veu ó mundo: unha cama de buxo retorneado, aburada de silenzos e saudades. A lampariña de aceite asolaga todo nun cheiro morno e misterioso...

A TRANSFORMACIÓN DO ESQUEMA FUNCIONAL DA CASA LABREGA TRADICIONAL

A transformación da casa rural corre paralela coa perda de efectivos no sector agrario. Entendemos que as mutacións habidas no esquema funcional da casa son consecuencia da terciarización que a sociedade rural rexistra nos tres ou catro decenios finais do século. A este respecto a intervención dos emigrantes retornados na concepción e deseño da vivenda aparece como porta para a entrada de forzas que distorsionarán os esquemas funcionais tradicionais xa que se pode establecer unha relación directa entre o abandono da actividade agraria por parte dos emigrados e as referidas mutacións nas súas vivendas.

Este proceso é de intensidade crecente no tempo, de maneira que as variacións con respecto dos modelos tradicionais son maiores canto máis nos aproximamos á actualidade.

Debemos advertir, chegados aquí, que o proceso antes enunciado, exclusivo nun primeiro momento de individuos emigrados, incorporaranse progresivamente persoas afectadas por forzas transculturais desencadeadas na propia Galicia. A este respecto as mudanzas rexistradas na composición da estrutura laboral da poboación sosteñen esta hipótese.

A variación experimentada polas pautas de utilización do espacio baixocuberta ilustra claramente o proceso de perda das compoñentes agropecuarias do edificio. Este sector destinábase na casa tradicional a almacenar os froitos da colleita, cometido que segue a manterse na primeira das casas contemporáneas, aquela que demos

A utilización de bovedillas de poliestireno estrusionado -xeralizada na década dos 90- mellorará as condicións térmicas do baixocuberta tornándoo habitable.

¹ CASTELAO. *Os dous de sempre*, p. 11 e ss.

en chamar arcaica.

Este invariante distorsiónase bruscamente cando na década dos setenta se desenvolve a casa rupturista, un edificio no que a cuberta por quebrarse, inutiliza o espazo situado no seu interior.

As transformacións proseguen na derradeira das vivendas contemporáneas, isto é, na vivenda involucionista, onde reaparece novamente o espazo baixo cuberta aínda que agora destinado a vivenda humana¹.

A RENOVADA FUNCIONALIDADE DA CASA RURAL

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica

O distanciamento dos atributos propios do mundo rural na casa vivenda iniciárase a principios da década dos sesenta. A novidade respecto a momentos históricos precedentes está agora na extensión do fenómeno ó conxunto da sociedade. Isto é, se as forzas socioculturais que desencadearon a principios do século XX o nacemento da quinta indiana interesaron a un reducidísimo e elitista grupo, as transformacións agora en curso estenderanse amplamente na sociedade rural o que sen dúbida é responsabilidade da imposición institucional tanto de ordenanzas hixienistas como de regulamentos de control da edificación.

Estamos, como dicíamos arriba, a inicios da década dos sesenta. Neste momento comezan a chegar á Galicia rural os primeiros retornados do ciclo migratorio contemporáneo. Son individuos que escollerán a aldea natal como lugar de residencia trala reversión da aventura migratoria xa que as cidades, carentes aínda do pulo industrial e comercial que se concretará trala creación dos *Polos de Desarrollo*² non atraerán aínda emigración de retorno. A casa contemporánea nace neste momento e faino cun aceno tímido: a interposición na planta terrea da vella vivenda vernácula dun espazo que a modo de esclusa separará a cociña das cortes. Do local que nace agora

Na casa contemporánea arcaica os animais son desprazados a edificacións anexas. Nun momento posterior, estes desaparecen como consecuencia dun cambio de actividade, dándosele novos usos a aquelas construcións, como por exemplo garaxe. Casa en Lires, Cee.

¹ Facemos notar que estas transformacións espaciais e funcionais están acompañadas de cambios tecnolóxicos. Así por exemplo só a mellora e o dominio das técnicas de illamento térmico pode facer habitable os faiados; de igual maneira que a utilización de planchas de fibrocemento fan posible solucións espaciais inviables coa tella ou coa lousa.

² Falamos dos *Polos* de Vigo, A Coruña e Vilagarcía, creados en 1964 e doutras figuras e entidades como a Gran Área de Expansión Industrial de Galicia (GAEIG) e a Sociedad para el Desarrollo Industrial de Galicia (SODIGA).

vai nacer a escaleira, xeralmente illada no seu propio recinto. Esta diríxese cara ó sobrado.

O alonxamento do gando do ámbito doméstico, consecuencia da confluencia de normativas hixienistas e das novas necesidades dos usuarios da vivenda campestre, sinala un momento de inflexión de primeira orde na historia da habitación humana en Galicia¹: a formación da casa contemporánea.

Desencadeada a modernización funcional da vivenda esta tardará en desprenderse do lastre da casa tradicional de xeito que nos primeiros momentos, cando a sociedade rural aínda mantiña unha forte vinculación coas actividades agrarias, a dependencia formal é moi alta.

Constatamos a manifestación neste momento de dúas primicias de transcendencia. Estas son, por unha banda a creación dunha habitación destinada específica e exclusivamente a estancia e por outra, a multiplicación dos dormitorios, que agora son asignados ós moradores da vivenda segundo o seu sexo.

Todo este conxunto de innovacións súxírenos a emerxencia de valores ata agora descoñecidos na vida rural. Tales son un incipiente interese polos aspectos representativos da casa e a incorporación da intimidade individual ó conxunto de forzas que van moldear a vivenda.

A casa rupturista

Nun segundo momento, que situamos a mediados da década dos setenta, prodúcese outra forte inflexión² no proceso de transformación da casa vivenda, concretándose na aparición da, por nós denominada, *casa rupturista*. Mais as novidades rexistradas agora son fundamentalmente de índole formal en tanto que o programa da vivenda vai acusar tan só pequenos axustes. Deles o máis notable é a decidida e definitiva expulsión do gando do ámbito doméstico.

A ausencia do gando deixará vacante na planta terrea da casa unha vasta superficie. Sobre esta área, con frecuencia aberta ó exterior, será onde se plasmen os maiores cambios de orde funcional na casa deste período.

¹ A este respecto poñémolo en pé de igualdade co momento rexistrado tres séculos antes cando a consecuencia dos efectos da implantación do millo indiano en Galicia a vivenda terrea devén na casa labrega.

² A transcendencia do acontecemento é comparable á acaecida tres séculos atrás, cando a entrada do gando no recinto doméstico.

Nun reducido pero significativo número de casos descubrimos que estes locais son destinados á domiciliación dunha industria ou dun comercio, sempre de escala familiar se ben, as máis das veces permanecen vacantes, en expectativa de uso. Nisto, unha vez máis, podemos ver a expresión da incerteza do proxecto vital do promotor da casa, que devalando entre os ámbitos rural, industrial e comercial, tardará en concretarse.

Doutra parte temos que facer notar que neste momento entra na casa rural a televisión. Este electrodoméstico amosarásenos moi axiña determinante na organización da vida doméstica.

A planta terrea, xa desvinculada do resto da vivenda, pode destinarse a calquera uso, estea relacionado coas capacidades productivas do medio -como na casa da imaxe da esquerda- ou non, como no outro exemplo.

A esquerda, casa en Lueiro, Negreira. Á derereita outra nunha aldea indeterminada de Boiro. Nesta foto, de Foto de Lalo R. Villar, publicada en *El País*, 10-7-1999, a policía decomisa un alixio de 5000 kg de cocaína.

A casa involucionista

Aínda asistiremos a un último momento de inflexión na traxectoria evolutiva das características funcionais da casa rural.

Esta vez -estamos xa na década dos noventa- o conxunto de forzas transformadoras da vivenda rural galega desencadearán a aparición da *casa involucionista*. Esta, como xa temos explicado, é ostentosa nos seus materiais, volumetricamente aparatosa e funcionalmente complexa.

Sen dúbida esta tardía tipoloxía é consecuencia da prolongación da estadía no estranxeiro do promotor da casa xa que -esto é evidente- aumentan os recursos económicos dos que o individuo dispón e maior é tamén a súa mutación cultural por efecto do dilatado contacto con realidades foráneas.

A máis notable novidade de orde funcional na casa involucionista é a expulsión das dependencias de uso non residencial do ámbito doméstico. Así pois, pasando a estar dedicada en exclusiva a habitación humana, esvaece definitivamente o tradicional concepto da *casa* como sé da empresa familiar.

Temos que dar noticia ademais da incorporación¹ dun novo actor -ás veces con papel protagonista- no espacio doméstico. Este é o automóbil, que agora se apropiará, estacionado, do espacio anteriormente ocupado polas dependencias productivas, o que non deixa de resultar fortemente simbólico.

A posta en valor da área estancial maniféstase na frecuencia con que é organizada en distintos ambientes e incluso na subdivisión en recintos de menor superficie, destinados nos máis dos casos á visualización da televisión e ó estudio.

Por outra banda, a reafirmación dos estándares de intimidade provocará a fragmentación da área de durmir en varias habitacións, agora individuais para cada membro da familia. Neste contexto non resulta infrecuente que incluso algúns destes dormitorios dispoñan de cuartos de baño privados.

NOVAS TECNOLOXÍAS DA CONSTRUCCIÓN E CAMBIOS DE USO NA CASA

A xeralización a partir da década dos setenta do uso dos armazóns estruturais a base de pórticos de formigón armado posibilitará unha liberdade distributiva irrealizable sobre a rixida estrutura a base de muros de carga da casa vernácula. Desvincular a distribución da casa respecto da estrutura que a soporta vai permitir algo ata agora insólito na casa rural: a combinación de habitacións de moi distintos tamaños, dimensionadas e proporcionadas de acordo coas necesidades específicas de cada local.

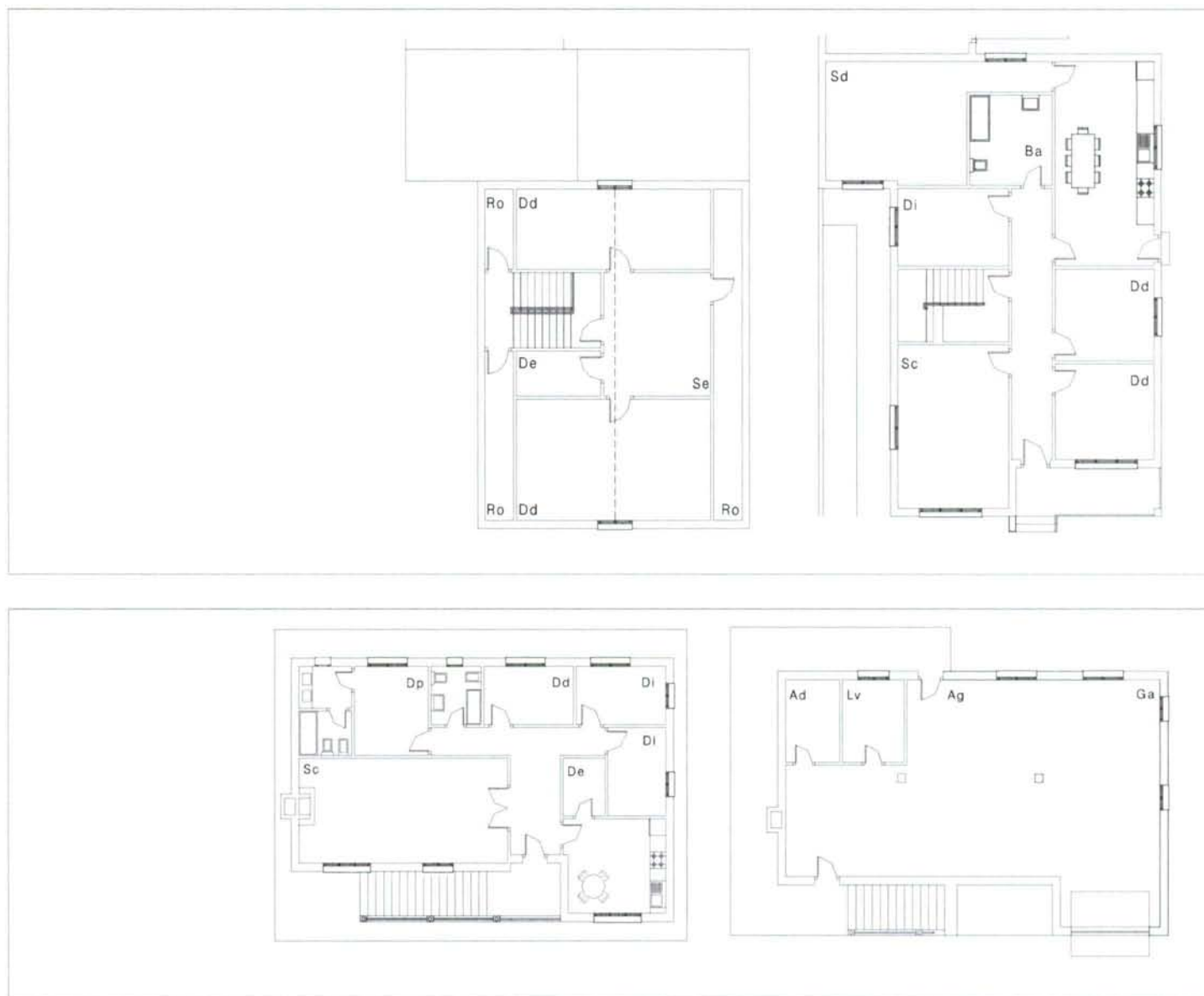
Desta maneira poden ser incorporados ó esquema distributivo da casa grandes dependencias, por exemplo garaxes ou amplos comedores, xunto a pezas moi reducidas, como despensas ou aseos. Non debemos esquecer ademais que este tipo de estrutura permite unha novidade no seu momento revolucionaria: a planta terrea diáfana.

Outra das posibilidades que abre a utilización deste tipo de estruturas é a de permitir a apertura de ocos para portas e ventás en calquera punto dos alzados, coas dimensións e formas que o promotor considera axeitadas a cada local.

A entrada do automóbil na casa rural provoca non poucas tensións. Na imaxe, curral dunha vivenda tradicional en Adá, Taboada.

¹ O vehículo particular empezouse a integrar na vivenda rural na década dos oitenta. Nos noventa esta intrusión pode darse por xeralizada.

Nesta ilustración preséntanse dúas vivendas unifamiliares estruturalmente diferentes. A superior é unha vivenda de tipoloxía arcaica, levantada dacordo cun modelo estrutural que basea a subestentación sobre muros de carga. A representada na parte inferior da folla, de tipoloxía rupturista, foi edificada segundo un sistema estrutural de pórticos de formigón armado. Na primeira vivenda advertimos a semellanza entrabalas súas dúas plantas en tanto no segundo a característica destacada é a súa disparidade.

Ambas vivendas están detalladamente representadas, respectivamente, na fichas 04 e 30 das do levantamento gráfico que se achega con esta Tese.

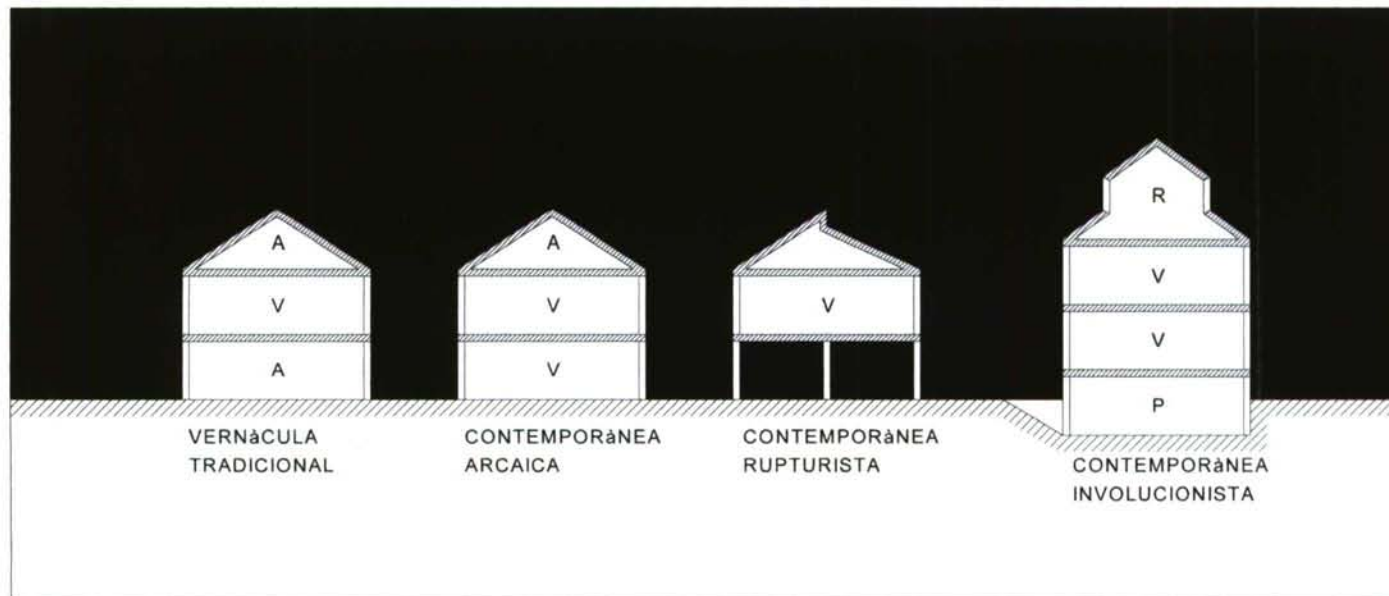

A estrutura porticada permite a apertura de ocos en fachada de moi diversa forma e dimensión e incluso a liberación da planta. Esta circunstancia é particularmente apreciada polo constructor da casa rupturista. Á esquerda, casa en Vilariño, Camabados; á dereita arriba, outra en San Xusto, Coristanco e abaixo a outra en Foxados, Curtis. A casa de Coristanco reproducése na fichas 28 das do levantamento gráfico que se achega con esta tese.

PERMANENCIAS ARCAICAS NA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA

O proceso evolutivo seguido pola casa rural no derradeiro tercio do século XX, que ten a súa plasmación na consecutiva aparición das tres tipoloxías aquí citadas, resúmese na progresiva redución das áreas de uso agrícola en beneficio doutras, destinadas a usos ata hai pouco inexistentes no mundo rural.

Compróbase que as casas dos dous primeiros períodos citados permanecen maioritariamente ligadas ás actividades socioeconómicas propias do mundo agrario, circunstancia que se mitiga ata a desaparición nas edificacións máis recentes. En todo caso sempre podemos ler e identificar o desencontro que se produce entre os dous sistemas culturais diferentes, o rural e o urbano, plasmándose en situacións ambiguas que propiciarán a aparición de duplicidades na casa, tal e como explicamos a continuación.

Os cambios no uso dos espazos da vivenda contemporánea aprécianse elocuentemente na sección da casa. Neste gráfico represéntanse as seccións ideais da casa vernácula tradicional e as dos tres tipos de casa contemporánea por nós descritos.

Lenda do gráfico: A: espazos de uso agrícola; V: espazos vivideos; R: espazos de reserva; P: estacionamento e adega

Duplicidades para dous mundos en contacto

Das ambigüidades que detectamos na vivenda rural contemporánea queremos destacar, por expresivas do referido desencontro entre os mundos rural e urbano, ás de orde funcional.

Falamos da presenza no mesmo edificio de espazos, pautas de comportamento, maquinaria e accesorios asociados ós referidos usos, pertencentes ós dous sistemas culturais que se xustapoñen na Galicia rural contemporánea.

Estas duplicidades recoñecémolas tanto nas formas de usar os espazos, como na multiplicación dos accesos á vivenda e incluso na organización das circulacións interiores do edificio.

Tratando de explicar o que levamos dito vémonos impulsados a empezar pola cociña xa que é o lugar da casa onde as duplicidades acadan a súa máxima expresión.

Nesta orde de cousas chama a atención o elevado número de casos nos que, nunha mesma vivenda detectamos dúas cociñas, emprazadas en cadanseu local propio.

Esta particularidade explícase na medida en que cada unha das referidas cociñas atende a pautas de uso [usuarios asistentes, cerimonial asociado, momento de uso, tipo de alimento consumido, etc] específico.

Comprobamos que, en xeral, ámbalas cociñas dispóñense en lugares distantes da casa. Unha delas sitúase na planta terrea, dispoñendo frecuentemente dun acceso directo ó exterior, en tanto a segunda localízase no piso primeiro da casa, nun punto inmediato á zona vivideira.

Diferentes son tamén os combustibles que queiman nos seus respectivos fogares xa que si o da planta terrea consume leña, o outro utiliza o gas¹ butano.

Pero máis alá da anécdota e da inmediata referencia á crecente sofisticación tecnolóxica da vivenda, o que acabamos de describir móstranos as diferentes formas de uso posibles na casa.

A da planta terrea é unha cociña con vocación estancial ó xeito da tradicional. Os bancos e o mesado continuo aquí omnipresentes fálannos da xuntanza distendida cos veciños quen, como sempre, seguen encontrando aquí o paso franco "deica a cociña". Diferente é o uso da súa homónima da planta superior. O amoblamento a base de cadeiras en torno a unha mesa describe un escenario destinado principalmente á inxesta de alimentos.

A emigración descubrirlle ós nosos paisanos os electrodomésticos.
Na imaxe, anuncio inserido na revista *Galicia Emigrante* do Centro Gallego de Bos Aires, en 1956.

¹ Incluso en casas que dispoñen dunha única dependencia destinada a cociña temos comprobado que, con moita frecuencia, dispóñense fogóns de diversos combustibles.

A este respecto debemos facer notar que en moitas ocasións a cociña vinculada á zona vivideira utilízase no día a día, estando destinada a preparar unha dieta centrada na fritura dos alimentos en tanto que a cociña da planta terrea resérvase para as coccións vaporosas e olorosas e maiormente vinculadas á comensalidade ritual.

Común a ambas é compaxinar, con máis ou menos intensidade, a función estancial coa da preparación e consumo dos alimentos. A naturalidade coa que a televisión -unha ferramenta de aproveitamento do ocio- aparece masivamente nas cociñas da casa contemporánea confirma o carácter estancial desta peza.

Amultiplicidadedecombustibles,autilización da cociña como estancia, o seu completo equipamento e a presenza da televisión quedan patentes nas imaxes que aquí se presentan.

De arriba a abaixo e de esquerda a dereita, cociñas de casas en Cambre, Cambre; A Peroxa, Coles; Seselle, Ares; Presqueiras, Forcarei; Vilamaior, Sárria e A Régoa, Cedeira. Correspóndense coas fichas 16, 26, 04, 31, 58 e 21 do levantamento gráfico que se inclúe nesta tese.

Oureado e lavado desenvólvense tradicionalmente en instalacións colectivas, afastadas da vivenda. Nas fotos da esquerda e do centro reproducense escenas propias do vello mundo rural. Na da dereita, o seu equivalente contemporáneo, agora no ámbito da vivenda unifamiliar. Aquí conviven a pia tradicional, a lavadora eléctrica e o tendal exterior. Corresponde a unha casa en Cornazo, Vilagarcía de Arousa. A foto da dereita é de José Suárez; a central, anónima.

O coidado do enxoval doméstico e a almacenaxe e conservación de alimentos son outras das funcións da casa que con frecuencia mostran duplicidades como as referidas da cociña.

No primeiro caso lavadoras sofisticadas -ás veces traídas polos emigrados dende os seus países de destino conviven co vello pilón. Da mesma maneira a secadora electrónica non elimina o oureado solar e o tendido no arame. A conservación dos alimentos ten sido asignada na casa contemporánea ó arcón conxelador. Este electrodoméstico desprazou ós procedementos tradicionais de conservación alimentaria. Aínda así os embutidos e certos friames resgárdanse preferentemente dentro da cambota dunha lareira. Quero salientar que boa parte das lareiras por nos recoñecidas foron construídas para atender a esta única fin.

A análise das formas de resolución dos elementos de comunicación vertical na casa rural contemporánea tamén nos revela as tensións derivadas do encontro entre dous ámbitos culturais diferentes e as incertezas vitais dos usuarios da casa.

A multiplicación dos puntos de acceso á vivenda -cuestión polo demais sempre presente na vivenda rural contemporánea- entendémola derivada das xerarquías de uso propias da casa labrega tradicional. A este tenor o establecemento dunha separación entre actividades suxas e limpas era natural na casa vernácula tida conta que nela os animais ocupaban un lugar dentro dos muros do fogar.

Para a nosa sorpresa, temos comprobado que este concepto mantense na vivenda rural contemporánea malia non albergar animais. Tamén na casa rural do Portugal contemporáneo, segunda noticia de Villanova¹ verificase esta cuestión.

A entrada principal -non quere dicir isto que sexa a máis utilizada- ábrese a un pequeno recibidor que enlazando co corredor e no seu caso coas escaleiras, conduce ás diferentes habitacións da casa. Outra porta dispónse na cociña. Esta, a meirande parte das ocasións resulta ser a máis utilizada e ten a consideración de entrada lixosa. Outras entradas ábrese nos locais de uso non residencial. Unha destas portas sempre é de grande dimensión, capaz de permitir o paso dun vehículo ou de maquinaria agrícola, incluso nas casas que carecen deles.

As comunicacións verticais

Non existe unha solución única para comunicar verticalmente os distintos niveis da casa contemporánea. As respostas por nós localizadas son:

- . Unha única escaleira, exterior.
- . Unha única escaleira, interior.
- . Dúas escaleiras, unha exterior e outra interior.
- . Ningunha escaleira (a topografía do terreo permite a comunicación sen escaleira).

Compróbase que a localización da escaleira na casa está directamente relacionada cos usos e a organización interna que para esta se prevén.

Así por exemplo a disposición da escaleira no exterior do edificio respondería ó desexo de liberar a planta baixa de todo obstáculo que impedira a libre utilización deste amplo espacio, aínda a costa das disfuncionalidades que isto pode provocar nos usuarios, cousa que estes téñennos referido con insistencia e que motivaría, en non poucos casos, a cubrición a posteriori ou incluso a abertura doutra escaleira interior.

A multiplicación do número de entradas é unha constante nas casas contemporáneas de calquera tipoloxía. Casa no Corbillón, Cambados.

O deseño e a posición da escaleira respecto do resto do edificio son obxecto da atención cuidadosa do usuario. Casa en Adina, Sanxenxo.

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 40.

De esquerda a dereita e de arriba a abaixo: a escaleira exterior pode acadar grande sofisticación e incluso multiplicarse. A necesidade de protexela provoca solucións moitas veces arriscadas. A singularidade da escaleira pode vir tamén da súa posición e dimensión. A escaleira interior -cando aparece- soe illarse do resto do edificio, o que provoca a aparición do portal, unha dependencia propia dos edificios plurifamiliares. Incluso a escaleira interior é obxecto da atención e o esforzo económico. Nas imaxes, casas en Sobrado de Trives, A Pobra de Trives; Bugallido, Ames; Vitriz, Melide; Cerceda, Taboada; Tremoedo, Vilagarcía; Sárria, Sárria; As Pontes, As Pontes e Amoeiro, Amoeiro. A segunda, sexta, sétima e oitava, reproducense nas fichas 01, 57, 48 e 02 respectivamente do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

As múltiples formas¹ que pode adoptar a escaleira dinnos ben claramente que os desexos e a imaxinación do usuario son as responsables do coidadoso deseño desta peza.

A este respecto non nos sorprende que a disposición da varanda da escaleira sexa, con frecuencia, a derradeira acción que o promotor realiza na súa vivenda, para a que reserva o impulso económico final.

Podemos afirmar que a escaleira exterior, xunto cos acabamentos das fachadas son a grande oportunidade que o promotor da vivenda ten para personalizala.

A disposición dunha escaleira no interior do edificio non reflicte necesariamente certeza respecto do uso final do edificio onde se sitúa a vivenda. De feito, en xeral, a escaleira interior será albergada dentro dun local propio -incluso pode ser pechada con portas en ámbolos extremos do seu percorrido- o que pode facilitar a doada segregación funcional da edificación.

Temos que indicar aquí que o ascensor é unha instalación altamente infrecuente na casa rural. Incluso nos edificios de varias plantas, con división horizontal da propiedade. Isto é comprensible na medida en que esta é unha instalación custosa, que esixe moi alta especialización, circunstancias ambas incompatibles coa vivenda rural.

Tan só verificamos a presenza dun elevador nunha vivenda na que un dos residentes era minusválido.

Os acabamentos exteriores e a metalistería respostan a decisións finais que o promotor se reserva para si.
Casa en Cumraos, Sobrado dos Monxes.

COMUNICACIÓNS VERTICAIS

Número de vivendas

Fonte: traballo de campo propio

Elemento	Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
	Arcaica	Rupturista	Involucionista	Arcaica	Rupturista	Involucionista
Dúas escaleiras: exterior e interior	1	5	3	5	3	0
Escaleira interior exclusivamente	5	17	5	0	1	2
Sen escaleira (acceso a nivel terreo)	0	1	0	0	3	0
Escaleira exterior exclusivamente	3	7	5	2	1	0

¹ Temos rexistrado tódolos deseños posibles da escaleira exterior, dos que aquí facemos unha clasificación:

- . Posición respecto do edificio: na fachada principal, nun lateral, centrada, excéntrica, adosada, separada, incluídas no perímetro edificado.
- . Forma de acometer ó edificio: perpendiculares á fachada, paralelas, mixtas.
- . Traza: rectilíneas, curvas, mixtas, zanca única, zanca múltiple.

A casa como seguro de vida

Na vivenda tradicional a polifuncionalidade dos espacios facilitaba as transformacións de uso e no seu caso o crecemento ou decrecemento da casa adaptándose ás necesidades dos seus usuarios. A vivenda contemporánea -en calquera das súas tres tipoloxías- vai manter esta capacidade, que se demostra idónea para familias instaladas en sistemas de vida incertos.

Así pois a necesidade de contar cunha reserva¹ espacial xustificará a disposición na nova vivenda de espacios sen uso previamente definido. Este escenario é visto polo usuario como unha situación transitoria á espera da concreción das indefinidas necesidades familiares, case sempre dirixidas cara á resolución das necesidades residenciais dalgún dos membros da familia.

ORGANIZAR A VIDA DOMÉSTICA: O PROGRAMA DE NECESIDADES

Outra das innovacións deste período é que por vez primeira a vivenda estrutúrase en base a un programa definido antes da súa construción. A este tenor o contraste co modelo de facer tradicional é absoluto posto que a organización da casa vernácula era un asunto que nunca entraba en discusión, moi ó contrario do ocorrido na vivenda contemporánea, onde a concreción do programa de necesidades é obxecto de grande atención e mesmo de acendido debate previo ó inicio das obras.

No programa da vivenda rural contemporánea cada dependencia aparecerá asignada a un uso específico, predeterminado e único, coa única salvedade da cociña, que segue conservando o seu carácter multifuncional de sempre e das dependencias que, por definición, vanse manter en expectativa de uso. A este respecto debemos recordar que os diferentes espacios que conformaban a vivenda vernácula admitían un uso polivalente² de acordo coas pautas de ocupación dos locais característica da arquitectura vernácula.

¹ A meirande parte dos nosos informantes referíronse a estes espacios como reservas espaciais para dispoñer o aloxamento dalgún membro do grupo familiar necesitado de vivenda. Habitualmente algun dos fillos establece aquí o seu fogar.

² A cociña, por exemplo, alberga a vida diurna, coa diversidade que isto implica (cociñar, comer, estar, atender ás visitas, desenvolver pequenos traballos domésticos) en tanto que á noite moi correntemente podería transformarse en dormitorio para algúns dos fillos.

A referida polivalencia das dependencias da casa tradicional é unha característica común en tódalas culturas de marcada adscrición rural. A este respecto traemos aquí, como exemplo do que dicimos, a descrición que das formas de utilización dos espazos da vivenda tradicional da Medina da cidade de Tunicia fan Santelli e Tournet¹

Les pièces de la maison en Medina étaient occupées de manière polyvalente, et aucune spécialisation en les différenciail entre elles; les chambres étaient à la fois chambre à coucher, salle à manger et séjour. Dans ce type d'habitat populaire spontané, l'évolution récente du mode de vie sous l'influence grandissante des modèles européens au Maghreb s'est manifestée par la spécialisation de certaines pièces².

A FALLA DE USO NA CASA DO EMIGRANTE RETORNADO

A utilización que da súa casa fai o emigrante móstrase como un dos sinais que a singularizan diante doutro tipo de vivendas e de promotores. De entrada debemos advertir que as circunstancias vitais do emigrado dificultaríanlle a plena utilización da vivenda que construíu na súa aldea nai.

Explicabamos anteriormente que o emigrante inicia a construción da casa en canto dispón dun pequeno capital aforrado, proseguindo a obra conforme vai repoñendo os aforros. Diciamos tamén que esta práctica dilata dunha maneira extraordinaria a obra. Así as cousas pode chegar a acontecer -e de feito así sucede- que unha vez concluída a obra os vínculos familiares e laborais que o promotor ten establecido no seu destino obríganlo a permanecer aló, variando o seu proxecto migratorio. Por esta razón unha elevada proporción das vivendas unifamiliares promovidas por emigrados nunca chegan a ser utilizadas de xeito permanente, todo o máis ocúpanse durante os períodos non laborais, fundamentalmente as vacacións do verán e as do Nadal.

Este feito atenúase nas vivendas correspondentes ás tipoloxías máis antigas o que se explica na medida en que os seus moradores tiveron máis tempo para organizar o seu reasentamento definitivo en Galicia ou retornaron definitivamente ó acadar a idade do preceptivo retiro renunciando ós vínculos que puideran ter tecido no lugar de destino.

A falla de uso pode manifestarse en calquera fase da edificación. Nas imaxes, unha casa en Pena Folenche, Trives, con claros sinais de non ter sido ocupada en anos malia encontrarse totalmente rematada.

¹ SANTELLI, S. e TOURNET, B. Evolution et ambiguïté de la maison arabe contemporaine au Magreb : étude de cas à Rabat et Tunis. *Les chiers de la Recherche Architecturale*, n. 20/21, p. 51.

² Os cuartos da casa en Medina ocupábanse de maneira polivalente e non había ningunha especialización que os diferenciase entre eles: eran ó mesmo tempo dormitorio, comedor e sala de estar. Neste tipo de hábitat espontáneo, a recente evolución do modo de vida baixo a cada vez maior influencia dos modelos europeos no Maghreb maniféstase na especialización dalgúns cuartos.

Malia a falla de uso, a casa pode chegar a estar completamente rematada e equipada. Mesmo amoblada e decorada tal e como se fora a ser usada de inmediato. Este aspecto ten sido observado e estudado anteriormente por sociólogos e antropólogos, quen ven aquí a manifestación do soño frustrado, da permanente expectativa por un retorno inmediato que nunca chega. A portuguesa Rocha-Trinidade¹ mostra a súa sorpresa diante dunhas casas que “parecem não ser usadas [mais onde] todos os objectos ocupam o seu lugar certo, impecavelmente limpos e por vezes mesmo cobertos com lençóis.”

OCUPACIÓN DA CASA RURAL CONTEMPORÁNEA						
Número de vivendas						
Fonte: traballo de campo propio						
GRAO DE OCUPACIÓN	Vivenda promovida por emigrados			Vivenda promovida por non emigrados		
	Arcaica	Rupturista	Involucionista	Arcaica	Rupturista	Involucionista
Residencia permanente	6	18	3	3	3	1
Residencia ocasional os fins de semana.	1	5	3	2	1	1
Residencia ocasional en períodos de vacacións.	2	2	6	1	2	0
Sen uso.	0	5	1	1	2	0

CONCLUSIÓNS

No derradeiro tercio de século prodúcese unha fonda transformación da sociedade rural que irá tornando a Galicia nun país cada vez menos vinculado á explotación do agro e máis relacionado con actividades propias doutros sectores, principalmente do terciario. Destacamos tamén o crecemento da acción social do Estado sobre as clases pasivas o que nas provincias de Lugo e Ourense conforma a primeira fonte de ingresos.

O proceso que desembocará na transformación da vivenda rural foi iniciado a principios dos sesenta por aqueles naturais de Galicia que desprazados noutros países mudaron a súa condición labrega por outra, adquirida no es-

¹ ROCHA-TRINIDADE, M. B.: A presenza dos ausentes. *Sociedade e Território*, n. 8, p. 52.

tranxeiro.

Estes individuos levantarán no medio rural vivendas conforme a esquemas funcionais renovados nos que as dependencias de uso agropecuario desaparecen.

Aínda así advertimos a pervivencia na vivenda contemporánea de certos usos e costumes tradicionais. Nalgúns casos esta dualidade faise tan evidente que na casa recén construída coexisten elementos propios do réxime de vida agrario cos seus equivalentes contemporáneos de raíz urbana.

En termos xerais estamos con Marie-Pascale Mallé¹ cando afirma que son os modos de habitar a casa os que permiten cualificala de tradicional máis que o seu aspecto ou as súas formas arquitectónicas².

¹ Marie-Pascale Mallé foi directora do *Inventaire général des monuments et des richesses artistiques de la France* na década dos oitenta. Mallé, M. P. Maisons du Nord des Hautes-Alpes. L'habitat rural entre histoire et tradition. *Terrain*, nº 9. 1987. p. 60-71

² Funda esta aseveración no estudo da casa da rexión francesa de Nord des Hautes-Alpes onde comproba que a única permanencia nesta tipoloxía dende o século XVIII deica mediados do XX son a distribución e o esquema circulatorio que enlaza os tres espazos principais da casa desta rexión: o cortello, o graneiro e a vivenda.

A casa e o seu contorno ben cercado,
no que a vida corría mansiño,
tiña a quentura tépeda dun niño
e as rixidas fronteiras dun estado.

A casa: matria, patria, fundamento
do desacougante drama de existir,
alegre ás veces e outras tristurento.

A casa era pra nacer e pra vivir.
E deixarlle en herdo o último alento
cando á forza, teñamos que partir.

Manuel María
Sonetos á casa de Hortas

Casa en Bastavales, Brión

INTRODUCCIÓN

A complexa natureza do obxecto *casa* a penas se adiviña na variada polisemia do termo¹ e na ricaz fraseoloxía² a el asociada.

A pervivencia deica hoxe destas acepcións pertencentes ó acervo do mundo agrario resulta ben expresiva nun contexto significado pola desaparición de grande parte do patrimonio inmaterial do vello mundo rural.

A nosa sorpresa aumenta ó comprobarmos que a variedade de significados da referida palabra seguiu ampliándose. Todo parece indicarnos pois, que a vivenda rural segue a conservar unha forte carga simbólica. Trátase logo de determinar de qué maneira as achegas foráneas chegadas a Galicia no derradeiro tercio do século XX incidiron na conformación da vivenda rural actual.

A CASA. O LUGAR DO HOME NO MUNDO

Antropológos e sociólogos coinciden ó atribuírle á vivenda humana unha forte carga simbólica. Collomb e Guibal, Rapoport e Bachelard dedicaronlle vibrantes notas á explicación deste asunto. “La casa -dixo Bachelard³- es nues-tro rincón en el mundo. Es nuestro primer universo. Es realmente un cosmos. Un cosmos en toda la acepción del término.” Para os franceses Collomb e Guibal⁴ a casa é ademais o lugar “donde son expresadas la

A asimilación de símbolos no traxecto migratorio pode expresarse de mil e unhas maneiras. Arriba, un calendario da Caja Rural de Lugo comparte, cunha fotografía de Lucerna, a parede da cociña dunha casa de Adá, Taboada.

¹ Acepcións recollidas no Dicionario da Real Academia Galega.

[1] Construción destinada a vivenda

[2] Edificio destinado a determinados usos, que non sexan vivir nel

[3] Empresa comercial

[4] Conxunto de membros dunha familia, especialmente se é fidalga, nobre ou real. Sin. *familia*.

[5] Espacio, normalmente cuadrangular, separado por liñas [en táboas, taboleiros, formularios, etc.]

Outras acepcións, non recollidas no dicionario pero vivas no galego coloquial moderno:

[6] Familia que inclúe ós membros vivos e mortos dun mesmo apelido

[7] Conxunto de propiedades, construcións e medios de produción pertencentes a un mesmo propietario

² Vaian a xeito de mostra, esta pequena escolma: *Casa forte*: a que é rica. *Casa petrucial*: a que corresponde ó petrucio ou patriarca da familia. *Bota-la casa pola ventá*: facer gastos excesivos. *Ser de boa casa*: pertencer a unha familia distinguida. *Desfacer unha casa*: arruinala. Etc.

³ BACHELARD, G. *La poética del espacio*, p. 34

⁴ COLLOMB, G. e GUIBAL, J. *Représentations vernaculaires de la maison et reproduction des modèles en architecture rurale. Ethnologie Française*, n. 13, p. 171.

riqueza o la pobreza, el poder o la dependencia, así como la adhesión a una comunidad o a un grupo territorial" concluído que "por guardar los tesoros de los días antiguos, la vivienda humana es el relato de nuestra historia." Rapoport¹ ve na casa un feito humano, vendo a súa diversidade non como consecuencia das "...más graves restricciones físicas y de la tecnología más limitada" senón da capacidade de elección, fundamentada nos valores culturais característicos. Esto é

Dentro de las restricciones económicas y geográficas, del todo biológico, físico y psicológico del hombre y de las leyes de los conocimientos físicos y estructurales, hay siempre numerosas elecciones disponibles, en particular porque el hombre tiene una gran "propensión a simbolizar todo lo que le ocurre y a reaccionar ante los símbolos como si fuesen los verdaderos estímulos ambientales". Por lo tanto, las fuerzas socioculturales tienen una gran importancia al relacionar el modo de vida del hombre con el ambiente.

Na análise das forzas inmateriais que modelan a vivenda humana, vémonos na conveniencia de seguir, unha vez máis a Rapoport². Este preséntanos a forma construída como reflexo de moi diversas forzas socio-culturais "las cuales comprenden las creencias religiosas, la estructura de la familia y del clan y las relaciones sociales entre los individuos". Deste xeito explicaríase por qué as solucións espaciais dadas a requirimentos biolóxicos, climáticos ou técnicos semellantes poden diferir dunha cultura a outra. Así pois as formas dos edificios vernáculos deben ser vistas xa non como o resultado dos desexos individuais senón como a concreción dos obxectivos e desexos dun grupo amplo.

Neste contexto, a actitude do arquitecto popular devalará entre a obediencia ós dictados do seu propio gusto e á submisión á orde socialmente establecida. Esto é o que manifesta ó respecto o estudioso da arquitectura popular, Carlos Flores³

El arquitecto popular en su deseo, tal vez inconsciente, de mantenerse dentro de una tradición y por su forma de producir su obra es ajeno a cualquier exhibicionismo, [o que] da lugar, sin proponérselo las más de las veces, a conjuntos armoniosos en los que cada edificio resulta integrado con la totalidad como parte de una unidad superior...
...[Ora ben] junto a este dato de la preocupación por integrarse en el conjunto habría que señalar su absoluta individualidad, la no repetición exacta y literal de modelos, diversidad que podría constituir una de las causas de su apariencia de cosa viva.

As palabras que Flores aplicou á arquitectura popular tradicional -chamémoslle vernácula- resultan en certa maneira acaídas para describir a arquitectura da vivenda rural contemporánea pois xustificarían que unha vez producida a ruptura cos modelos residenciais tradicionais, as novas arquitecturas seguirían a estar dominadas por ámbalas dúas contrapostas servidumes: a da dócil integración no conxunto e o respecto á individualidade.

¹ RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 67

² RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 66

³ FLORES, C. Tal como éramos : el carácter de la arquitectura popular. Revista *MOPU*, n. 334, p. 13.

MIGRACIÓN E ADSCRICIÓN DE SÍMBOLOS

De tódalas posibles consecuencias que das migracións se derivan sobre a vivenda humana agora interésannos as adherencias materiais, ben de entrada ou de saída, que poidan acompañar ós nosos paisanos nos seus desprazamentos migratorios. Sabemos que o emigrante arrastra consigo este tipo de *equipaxes* xa que así está descrito na literatura científica. Os Grimberg¹, que estudaron os aspectos psicolóxicos das migracións indícanos que

El arte y la artesanía, la música folclórica, las pinturas o pequeñas piezas de adorno familiares, de los que hemos hablado, tan caros al inmigrante, tienen por objeto afianzar los vínculos de su sentimiento de identidad; acentúan la diferenciación con los lugareños, evidencian la existencia de un pasado (en esa tierra donde el que emigró dejó su biografía) y hacen presente relaciones con personas ausentes que le ayudan a sobrellevar el sentir que en el sitio en que está no tiene raíces, no tiene historia, no tiene abuelos (abolengo), no tiene recuerdos propios.

Neste contexto cabería supoñer, como fai Rapoport² que

...algunos inmigrantes traen consigo su arquitectura e insisten en su uso, aunque, frecuentemente, no sea adecuada a la nueva área en que viven. Sin embargo, el carácter simbólico es muy importante para ellos; es un pedazo del hogar y es, por lo tanto, familiar en términos simbólicos.

A busca dos elementos da arquitectura local que son importados polos emigrados galegos dende os seus lugares de destino na diáspora ofrece unha clara resposta: ningún. Idéntica é a que se lle pode dar á cuestión inversa, é dicir, que partes ou compoñentes da arquitectura de Galicia son levadas consigo polos homes e mulleres desta terra e reutilizados nos seus lugares de destino.

E chegados aquí debemos explicar que moitos son os símbolos que o galego arrastra consigo nos seus desprazamentos a outros ámbitos culturais. É coñecido que os nosos homes e mulleres conseguen proveirse das viandas propias de Galicia incluso en latitudes exóticas e distantes³. Tamén se sabe da querencia e apego do galego por outro tipo de símbolos sexan estes a conservación do idioma⁴ propio, a continuidade das actividades folclóri-

Un dos chistes e notas humorísticas publicados na prensa galega a raíz da inclusión no séquito oficial do presidente da Xunta dun container con viandas para agasallar ós emigrados. Gonzalo en: *A Nosa Terra*, 26-10-2000

¹ GRIMBERG, L. e R. *Migración y exilio: estudio psicoanalítico*, p. 130.

² RAPOPORT, A.: *Vivienda y cultura*; p. 72.

³ A anécdota que expoñemos a continuación subliña o que acabamos de dicir. Nunha das periódicas viaxes que representantes da Xunta de Galicia destinan ó encontro coa emigración galega, concretamente da realizada polo seu presidente en outubro de 2000 a Bos Aires, os viaxeiros acompañáronse -segundo as declaracións oficiais- dun contedor ategado con 6.000 kg de carne, patacas e verduras da terra, produtos que destinarían á celebración dunha cea colectiva naquela cidade.

⁴ Segundo un traballo de investigación acerca da realidade da diáspora galega na Cuba de hoxe promovido pola Central Intersindical Galega, desenvolvido en decembro de 1999, un 7,7% dos galegos residentes naquel país manifestaban falar galego habitualmente. Unha porcentaxe notable tendo en conta que este colectivo leva residindo na illa caribeña un promedio de 60 anos. Estes datos foron publicados en "Vello que falan galego en Cuba", no semanario *A Nosa Terra*, en 23-11-2000

cas ou na exposición de imaxes da terra.

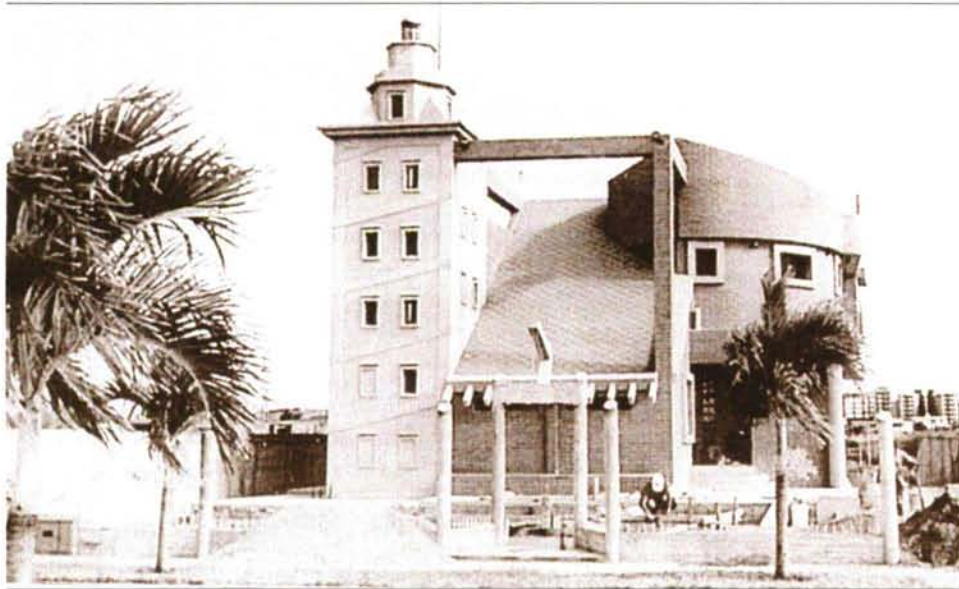
Debemos salientar que cando se realiza o retorno tamén se importan fitos simbólicos -souvenirs, imaxes, iconas, obxectos, etc- asimilados no lugar de destino migratorio.

Breve noticia gráfica sobre símbolos viaxeiros en Galicia

Emigrantes de hoxe e de onte incorporaron ós seus edificios e empresas símbolos probatorios da súa experiencia migratoria. De esquerda a dereita e de arriba a abaixo: bandeiras de Galicia, Venezuela e España, nun edificio en Oca, A Estrada; *Villa Caribe*, en Brués, Boborás; *Villa Sud América*, en Gondomar vila e finalmente, reprodución dun muíño holandés no xardín dunha casa na serra de Outes. *Villa Brasil*, en Gondomar.

Breve noticia gráfica sobre símbolos viaxeiros na diáspora

Os fillos de Galicia espallados polo mundo levaron consigo imaxes da súa terra. De esquerda a dereita: a vivenda dun coruñés recrea a Torre de Hércules en Higuerote, Venezuela [foto: Juan Méndez Eiras, publicada en *La Voz de Galicia*, 8-10-2000]. Inserción publicitaria do Banco de Galicia en Uruguai promocionando entre os seus clientes huchas con forma de hórreo: "GALLEGO: lleva un símbolo de tu tierra al hogar..."

ORNAMENTO

A necesidade de ornamento

Ben sabe o residente no medio rural que da imaxe da súa casa pódense tirar xuízos de valor sobre os seus ocupantes. A este respecto Martí e Sanmartín¹ dinnos que a casa

... sirve para que la familia que lo habita proyecte en él todos sus deseos frustrados o no, sus contradicciones, impotencias o prepotencias de cara a dar una imagen prefijada que permita la conveniente reafirmación o camuflaje social.

¹ MARTÍ ARIS, C. e SANMARTÍ VERDAGUER, J. El chalet como motivo de proyecto. *Cuadernos de Arquitecturay Urbanismo*, n. 102, p. 6

...lo que está en el fondo del problema es la existencia de unos hábitos sociales inamovibles por lo general, que en muchos casos conviene exhibir y aun potenciar.

Esta compoñente da arquitectura doméstica estaba certamente mitigada na igualitaria sociedade tradicional. Será precisamente o retorno masivo de emigrados un factor que desestabilizará a sociedade tradicional. Unha das forzas que se concretan agora é a desigualdade económica. E serán as tensións que desto deriven as que farán sentir a necesidade da decoración, unha intención tradicionalmente ausente na vivenda vernácula. Isto xustificaría o malgasto decorativo da casa do indiano, aquel individuo que a principios de século conseguira un espectacular enriquecemento nas américas e máis coitadamente, a dos emigrados contemporáneos.

A austeridade da vivenda vernácula contrasta coa confusa, desordenada e case sempre excesiva decoración que exhibe a casa contemporánea. O distanciamento respecto dos estándares tidos como refinados e propios do bo gusto nace, sen dúbida, da ausencia dun modelo intermedio. Neste particular, a experiencia migratoria parece ter xogado un papel determinante, poñendo en contacto -xeralmente con grande violencia- a paisanos de extracción rural cos cosmopolitas ambientes das grandes aglomeracións urbanas americanas e europeas.

O ornamento na vivenda vernácula e na contemporánea

A casa vernácula galega móstrase como dixemos, parca en recursos ornamentais. Estes, no mundo rural son exclusivo patrimonio das arquitecturas pacegas ou das casas poderosas. Aínda así cómpre advertir que o constructor popular esforzouse por impregnar o seu traballo de certa intención artística, tal como podemos ler en determinadas disposicións dos materiais de construción, por exemplo na meticulosa organización do aparello dalgunhas fábricas, na organización dos revestimentos ou na utilización da cor.

Coa vivenda contemporánea asistiremos á renovación do concepto de ornamento. A estes efectos se na vivenda vernácula o decorado tiña por obxectivo expresar o bo gusto de quen habitaba a casa, na vivenda contemporánea o ornamento buscará distinguir a cada usuario do seu veciño, o que as máis das veces levará -a medio da incorporación de obxectos suntuosos- a manifestar xa non o bo gusto do seu dono senón o nivel económico necesario para acceder á propiedade dos referidos obxectos.

Ter residido no estranxeiro brindaralle ó emigrante a oportunidade de inserir na vivenda que promove na aldea natal obxectos alleos ó mundo rural, o que acrecentará o valor simbólico da morada.

Na vivenda vernácula a compoñente visual da arquitectura confiábase á orde das partes. Arriba, medianil revestido de cunchas, ó xeito tradicional nas terras de Arousa.

O modo de facer enunciado québrase na casa contemporánea. Delas as de tipoloxía rupturista utilizan a cor, como por exemplo neste edificio no Cespón, Boiro.

A decoración da nova casa rural descansa sobre un soporte teórico moi elemental. Isto é, na adición de elementos que subministran mensaxes visuais directas, as veces ausentes da arquitectura de autor.

Tradicionalmente a casa revestíase de símbolos que comunicaban mensaxes indirectas. Este mecanismo mantense na casa contemporánea aínda que con formas renovadas. Á esquerda, iconos na porta dunha vella casa na Serra de Outes (Outes). No centro e á dereita, exemplos deste mesmo na súa versión actual. Son casas de Faramontaos, Xinzo da Limia e de As Regadas, Beade.

Temos verificado que a imaxe das arquitecturas domésticas do emigrante acusará peculiaridades específicas en cada unha das súas tipoloxías. En liñas xerais advertimos para o conxunto destas tipoloxías unha clara tendencia a afastarse progresivamente do aspecto xenuíno da vivenda vernácula. A este fin o constructor popular contemporáneo destinará tódolos recursos que poida ter ó seu dispor, fundamentalmente a cor, a forma e as texturas e os valores asociados ó *prestixio* dos materiais.

Neste contexto detemos a atención no estudo da carga semántica asociada á utilización da pedra como material de construción.

A pedra é o material co que se construíu a arquitectura vernácula. Esa arquitectura que o emigrante retornado,

Casa contemporánea construída enteiramente en pedra. Edificio en Dorneda, Boimorto.

xa transculturizado, rexeita.

E aquí iniciase o paradoxo: o material máis prestixiado, e por tanto o que o emigrado tomará para levantar a súa nova casa é a pedra. Falamos do mesmo material pero, eso si, non do mesmo formato xa que se na casa tradicional se utilizou a mampostería, o emigrado vai empregar a cantería ou, cando menos os chapeados que a imitan.

Que a cantería teña sido aplicada no mundo rural tradicional nas fábricas das casa fortes e poderosas xustifica este cambio. Isto é, utilízase o mesmo material se ben tras ter sido sometido a unha mellora do seu valor de pres-tixio, como nos explica Rapoport¹

Ciertos materiales pueden estar relacionados con los utilizados en un hábitat anterior a la migración y representar, así, reliquias arcaicas.

[...] hemos visto la tenacidad con que se aferran los emigrantes a las formas antiguas de la vivienda en áreas nuevas y esto se refiere también a los materiales. Un buen ejemplo lo encontramos en California, donde los españoles utilizaron adobe, los rusos usaron troncos y los americanos construyeron con armazones estructurales; a pesar de disponer de ella, utilizaron poca madera.

ESTRATEGIAS DO SIMBOLISMO

A dimensión da casa

Característica habitual na mairía das casas contemporáneas do medio rural, promovidas ou non por emigrados é o seu grande tamaño. Esta cuestión non é meramente dimensional, o que podería xustificarse en base a consideracións erradas da dimensión dos espazos. De feito o sobredimensionado detéctase incluso no programa funcional.

Tendo en conta que practicamente a totalidade das vivendas estudadas amosan un programa máis amplo do estritamente necesario isto fainos pensar nunha actitude premeditada e incluso preconcebida. De feito constatamos esta práctica entre os emigrados retornados incluso en países tan distintos do noso como Australia ou Xa-

A casa contemporánea presenta sempre moito máis volume que a súa equivalente vernácula. No exemplo que se presenta nesta imaxe e dado que a vella casa non foi derrubada (como habitualmente ocorre cando se constrúe a nova) resulta posible comparar as escalas de ambas construcións. Edificio en Renda, Arzúa.

¹ RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 146.

pón e os seus exemplos traémolos aquí da man de Patterson² e Boyd³. O primeiro cóntanos que as casas construídas no Xapón "...by returning emigrants are large [...] Many show the raised tile chimneys that indicate they we-re built sometime during the Taisho Period, when such fine homes would have been an impossible dream for most Japanese farmers."³ Algo semellante é o que describe o australiano Boyd que aconteceu na illa continente a finais do XIX, neste caso como consecuencia de migracións internas: "...then came gold too suddenly for elegance to survive the avalanche of wealth. It became necessary only for a building to overpower its neighbours by sheer scale and weight of ornament."⁴

Mais as novas casas non son grandes unicamente en volume e superficie. A súa inconmensurabilidade ven, como din Gülsüm e Wong⁵ da súa escala e da durabilidade dos materiais cos que está construída

...through the metaphoric and metonymic inscriptions of the mother (land) onto the architecture of the house, the migrant house as a space of the abject becomes a precarious sort of "projection". The architectural projections of "big" houses are both sustained and maintained by the migrants while at the same time enclosing them. "Big" houses are territorial claims that are spatially excessive in various ways- in scale, in the duration of the materials (concrete, bricks), in security marked by the fence and doors, in ornament (lions and eagles), and in the extreme control of "nature"⁶

encontrando xustificación a esto na ambigua relación que se establecería

... between the migrant's body and the architecture of the house. The migrant's body, a body whose limits are marked by its non representation within the hegemonic culture, is marked by a lack that renders it a fatigued body, a sick body, body in need. The

As vías de expresión do emigrante son practicamente infinitas. Aquí un retornado de Venezuela manifesta a súa querencia por aquela terra na casa que constrúe en Lema, Arzúa, incorporando unha árbore tropical ó seu modo de xardín.

¹ PATTERSON, N. L. Landscape and meaning : structure and symbolism of the Swiss-German mennonite farmstead of Waterloo Region, Ontario. *Canadian Ethnic Studies*, n. 3, p. 122

² BOYD, R. *Australia's home : it's origins, builders and occupiers*, p. 179.

³ "...por emigrantes retornados son grandes [...] Algunhas mostran unhas altas chemineas de pizarra indicando que foron construídas nalgún momento do Período Taisho, cando tales exquisitas casas terían sido un soño imposible para a meirande parte dos labregos xaponeses."

⁴ "...entón chegou o ouro demasiado apresa para que a elegancia sobrevivira a avalancha de riqueza. Fíxose necesario para o edificio sobrepassar ós seus veciños coa pura escala e o peso do ornamento."

⁵ BAYDAR NALBANTOGLU, G. E CHONG THAI, W. *Postcolonial Space(s)*. p. 112.

⁶ Ó través das inscricións metafóricas e metonímicas da nai (terra) na arquitectura da casa, a casa do emigrante, como espacio do rastreiro devén unha precaria sorte de "proxección". As proxeccións arquitectónicas das casa "grandes" son ambas sostidas e mantidas polos emigrantes ó tempo que se pechan nelas. As "grandes" casa son reclamos espaciais, excesivos en diversos aspectos: en escala, na durabilidade dos materiais (formigón, ladrillo), na seguridade definida polo valado e as cancelas, no ornamento (leóns e águas) e no extremado control da natureza.

house is presented as the clean and proper body in which architectural order prevails: gateway, symmetry, front entry, facade. The house gets bigger. It is marked by various architectural excesses while its occupant's body diminishes¹.

Por outra parte a avultada proporción que representa a superficie destinada a circulacións na casa rural contemporánea en contraste coas solucións tradicionais testemuña unha baixa preocupación polo custo da casa. Este factor ten sido detectado tamén por outros investigadores na nova arquitectura doméstica vernácula, concretamente en dous territorios nos que o fenómeno de construción de vivendas na aldea natal por emigrados retornados ten especial incidencia: Extremadura e Portugal. Reproducimos ó efecto o que di Ávila² da nova arquitectura da comarca de Las Villuercas (Cáceres):

Desde un punto de vista interno también se han llevado a cabo algunas transformaciones y al tipo de estancias tradicionales se añaden otras nuevas, que están en consonancia con los tiempos que corren, tales como los servicios. Pero lo auténticamente novedoso no está en la incorporación de una estancia más o menos, sino en la distribución que se hace de ellas, tomando como referencia la casa en su conjunto.

Los espacios que antes iban solapados unos a otros y que se articulaban a partir de una habitación central, que era el zaguán o la cocina (según la planta en la que nos encontrásemos), ahora se distribuyen en torno a un espacio especialmente creado para ello, de manera que todas las estancias se abren a él aunque entre ellas sigan existiendo pasos interiores. Con este nuevo elemento se "pierde" terreno útil..."

De Souza³ pola súa parte explícanos a situación en Portugal:

La distribution intérieure est totalement différente de celle de la maison rurale traditionnelle. [...]

De l'entrée naît le couloir -espace de circulation desservant les différentes pièces de la maison et assurant ou renforçant parfois la séparation espace diurne/espace nocturne. Cet espace de circulation occupe environ 16% de la surface du premier niveau, ce mode de desserte constituant donc une perte considérable; mais nous noterons que l'émigrant ne raisonne pas en termes de gain d'espace⁴.

Do que levamos dito tírase que a configuración volumétrica da casa contemporánea obedece máis a motivacións persoais inspiradas por modelos culturais que a requirimentos de orde funcional.

Emprazamento e simbolismo

¹ ...entre o corpo do emigrante e a arquitectura da casa. O corpo do emigrante, un corpo cuns límites definidos polo distanciamento da cultura hexemónica, está marcado por unha carencia que desgarrar o seu corpo fatigado, un corpo enfermo, un corpo necesitado. A casa preséntase como o limpo e axeitado corpo no que a orde arquitectónica prevalece: porta, simetría, portal, fachada. A casa tórnase grande. Queda definida por diversos excesos arquitectónicos mentres o corpo do emigrante se reduce.

² ÁVILA MACÍAS, M. A. Arquitectura rural doméstica de la Comarca de Las Villuercas, p. 233.

³ SOUZA, C. Habitat: mode d'expression et symbole social des émigrés portugais; p. 60. *Sociedade e Território*, n. 8, p. 60.

⁴ A distribución interior é totalmente diferente da casa rural tradicional. [...] Dende a entrada nace o corredor -espacio de circulación que comunica as diferentes habitacións da casa e que garantiza, ou ás veces reforza, a separación espacio diurno- espacio nocturno. O devandito espacio de circulación ocupa arrededor do 16% da superficie do primeiro nivel, esta especie de deserto constitúe pois unha perda considerable; sen embargo, decatámonos que o emigrante non razoa en termos de aproveitamento de espacio.

A organización dos espazos a medio do *pasillo* é unha solución espacial que des- traga superficie útil, algo impensable na vivenda vernácula. Casa en Adina, Sanxenxo.

Emprazamento e simbolismo

A forma de localizarse a casa contemporánea no territorio ten moito de simbólica. Isto é polo que non entrando dentro dos obxectivos desta Tese a súa descrición e estudio véxome obrigado -aínda só como aproximación- a facer unha breve reseña do que aquí recoñecemos.

A frecuencia coa que as máis novas casas do rural galaico son localizadas lonxe dos núcleos de poboación existentes está a indicarnos que o aldeán -primeiro emigrado e logo retornado- desconfía da súa reintegración na comunidade nai malia necesitar da súa proximidade para resolver a súa dislocada identidade.

Arriba: casa dun retornado de Portugal en Soutelo de Montes, Forcarei. Trátase dun edificio levantado nos anos vinte. Nas tres imaxes da fila inferior comprobamos outras tantas particularidades que caracterizan o emprazamento da casa contemporánea, xeralizables á práctica totalidade do parque inmobiliario rural. Á esquerda, unha casa en Bouzoa, Taboada, localízase nas proximidades da aldea, á distancia precisa para realizar un achegamento sin integración. No centro outra, en Cornazo, Vilagarcía, onde se moldea o terreo natural para simular unha posición dominante. Á dereita: incluso en edificios asentados sobre o terreo natural, como este de Camiño, Palas de Rei, preténdese simular unha elevación. Recórrase para isto o uso da cor, dos materiais e o auxilio dunha escaleira ficticia.

Por outra banda a non menor disposición no promotor emigrado a dispoñer a súa nova morada dun modo preeminente derivado xa da elección dun emprazamento sobresaínte por natureza ou da elevación artificiosa do terreo fainos pensar na existencia dalgún mito en torno a este feito. Buscando un paralelismo coa forma de implantarse a casa indiana -que pretendía a posición dominante na aldea- colíxese o interese do constructor da vivenda rural contemporánea por repetir aquelas pautas, o que por outro lado satisfai as súas arelas exhibicionistas. Nesta orde de cousas comprobamos que cando o emigrante non ten a posibilidade de edificar sobre unha lomba, levantará unha rampla artificial que a suxira ou cando menos, elevará a súa casa sobre un poderoso zócolo.

CONCLUSIÓNS

Advertimos certas diferencias entre as distintas tipoloxías de casas en canto á expresión dos seus aspectos simbólicos aínda que en termos xerais comprobamos que o emigrante utiliza recursos semánticos de doada lexibilidade para expresar o seu ideario.

O emigrante trasfega -cando sae e tamén cando retorna- obxectos familiares que lle resultan afectivamente significativos para sentirse acompañado e construír un contínuum co seu propio pasado. Deste trasfego quedan excluídos, inexplicablemente, os invariantes arquitectónicos.

A carga simbólica da casa promovida polo emigrante retornado expresarase a través dunha constelación de accesorios e referentes semánticos totalmente renovados respecto dos tradicionais. Outras estratexias do simbolismo -quizais menos explícitas- exprésanse a través do sobredimensionamento da casa e tamén do modo en que é implantada no seu medio, buscando en ambos casos a máxima exposición dos edificios, o que contravén o xeito de facer vernáculo.

A casa contemporánea renuncia ós elementos simbólicos tradicionais buscando outros referentes. Así as cousas o universo simbólico tradicional perde a súa vixencia.

Na imaxe, casa no adro de Zas de Rei, Melide.

anexo 1

O EMIGRANTE DEBUXA A SÚA CASA¹

¹ Boa parte do texto deste anexo presentámola como ponencia no *X Congreso de Expresión Gráfica Arquitectónica*, celebrado en Barcelona, na sé da Escola d'Arquitectura da Universitat Politècnica de Catalunya, en xuño de 2000 baixo o título *El dibujo de los que no dibujan*.

INTRODUCCIÓN

Tal e como xa temos explicado noutro lugar desta tese, o emigrante toma parte activa no proceso de ideación arquitectónica da súa casa.

Encontrabamos explicación a esto na medida en que o emigrado, nun risco de connotacións arcaicas e impulsado polas incertezas derivadas da súa condición de residente ausente precisa manter o control do proceso de deseño da súa vivenda, resistíndose ás prescricións legais que poñen esta misión en mans dos técnicos.

Por esta razón o emigrante verase obrigado a utilizar ferramentas gráficas -igual que calquera outro deseñador- para acompañar ós recursos mentais xurdidos durante o proceso de ideación arquitectónica e que non poden apoiarse só na linguaxe verbal.

Aqui vamos estudar o conxunto de estratexias gráficas que seguen ó proceso de invención de obxectos arquitectónicos por parte de individuos que non sendo profesionais da arquitectura entran en relación con esta disciplina no momento de construción da súa vivenda propia.

Estimamos que se ben os debuxos falan por si mesmos, unha comprensión a fondo nacida dunha análise rigurosa, pode revelar claves que nos faciliten o entendemento do proceso de proxectación das novas vivendas na fin do milenio.

Por outra parte, pretendemos chamar a atención sobre un campo do grafismo arquitectónico: o debuxo dos que non saben nin debuxar nin proxectar. Sorprendentemente esta parcela permanece aínda inexplorada malia a abundancia de traballos científicos que analizan o debuxo de ideación arquitectónica de moitos outros tipos de individuos como por exemplo os arquitectos ou os nenos¹.

Falaremos aquí das relacións entre debuxo e proxecto. Queremos fuxir -como fai Lapuerta²- das aproximacións dende a filosofía, a psicoloxía ou dende a poética; non porque non nos parezan camiños suxestivos, se non sim-

¹ A este respecto citamos aquí dous dos máis significativos traballos editados recentemente en castelán sobre o particular, Lapuerta e Muntañola.

LAPUERTA, J. M. *El croquis, proyecto y arquitectura*. Madrid :Celeste, 1997. MONTAÑOLA, J. *La arquitectura como lugar*; Quaderns d'arquitectes. n. 13. Edicións UPC, Barcelona, 1996.

² LAPUERTA, J. M. op. cit., p. 38

O DEBUXANTE

Vamos pois analizar aqueles debuxos, esbozos e ilustracións coas que os clientes dos arquitectos na Galicia rural acompañan os seus encargos de arquitecturas residenciais. Estes documentos reflectirán tódalas convencións sociais sobre o tema, falándonos do real pero tamén do ideal, nun sistema comunicativo que, como veremos, resulta extremadamente eficiente.

Iniciaremos a análise situando as cousas no seu sitio. Para esto temos necesariamente que definir a cualificación profesional destes debuxantes e certas características das arquitecturas que pretenden.

En primeiro lugar cómpre advertir que os debuxantes son xentes de extracción rural (aínda que sometidos a tensións de procedencia urbana) quen, como consecuencia dun proceso formativo xeralmente insuficiente manifestan fondas limitacións instrumentais para acometer con éxito a realización de debuxos arquitectónicos correctos. E aquí aparece outro dos parámetros que hai que definir -a corrección ou incorrección dun debuxo arquitectónico- xa que se ben dende un punto de vista estritamente disciplinar os debuxos non profesionais dos que aquí tratamos resultan impresentables, dende o punto de vista comunicacional son documentos perfectos. E afirmo esto convencido de que en poucas ocasións poderemos encontrar instrumentos gráficos máis expresivos e sofisticados que estes, nos que ademais de arquitecturas caligrafíanse emocións, ideais e soños.

Tamén resúltanos indiscutible a solvencia técnica destes documentos. De feito malia a súa aparente torpeza serven para establecer a comunicación entre o cliente e o profesional da arquitectura nada máis e nada menos que no acto de construción da vivenda propia (o meirande investimento que o común das xentes realiza na súa vida). Cómpre lembrar aquí, ó fio do que acabamos de afirmar, que a devandita comunicación non sempre se consegue en sentido inverso, é dicir do profesional cara ó non profesional, malia (ou quizais por esto) a utilización no trance comunicativo de debuxos de “calidade”.

Insistimos na “idoneidade” destes documentos gráficos non profesionais. Eles son ferramentas esenciais e utilísimas de xeito que lle permiten ós seus realizadores a fixación dos seus proxectos vitais. E esto non é pouca cousa, considerando as presións e incertezas ás que están sometidas os executores destes debuxos tal e como describimos a continuación. Resulta imprescindible salientar que estes individuos están sometidos, na súa condición

de emigrantes a réximes de vida erráticos¹, véndose afectados por tensións multiculturais que provocan neles unha situación de mobilidade cultural, social e mesmo económica. De resultas desta inestabilidade nacen arquitecturas -como xa temos explicado- que tenden a reproducir formas e solucións constructivas xa coñecidas, de aí a súa predisposición a imitar edificios, ou partes deles, xa existentes.

Fronte a esta inseguridade o emigrante, moitas veces afastado fisicamente da obra, precisa mecanismos de control que non lle pode garantir o arquitecto, un profesional recién chegado ó mundo rural e do que non se coñecen as súas competencias reais.

Ante deste estado de cousas resulta razoable que persoas non adestradas no manexo de ferramentas gráficas acometan, como nos manifestou un grupo significativo dos nosos informantes, a ideación e fixación gráfica do proxecto da súa casa antes de acudir ó proxectista legalmente habilitado.

GRAFISMOS PARA ARQUITECTURAS ERRÁTICAS

As variables gráficas das que dispón -segundo Lapuerta²- un arquitecto para afrontar os seus debuxos de concepción arquitectónica son: a figura, a textura, a luz e a sombra e a cor. Sen temor a equivocarnos podemos afirmar que estas mesmas son as que pode utilizar calquera individuo que pretenda a realización deste tipo de debuxos.

Descubrimos agora as formas en que se manifestan as referidas variables gráficas entre os emigrados retornados na súa condición de debuxantes de arquitecturas.

Iniciamos a descrición dos aspectos técnicos destes debuxos advertindo que todo neles -formato, técnica, escala gráfica, etc- se xustifica en consideración a súa doada execución material.

A idea para unha vivenda unifamiliar plasmada nun papel pautado polo seu promotor.

¹ Poucos textos poden expresar mellor o réxime errático da vida dos emigrantes como o que aquí presentamos.

"[Eulalia] Allí en Sobreira [unha aldea da provincia de Pontevedra], pensaba a veces en su casa de Río de Janeiro. Proyectada y construida por Madrugá, con la conciencia de una familia en crecimiento. Se jactaba éste de los dos baños del segundo piso, lujo que ninguna casa vecina poseía. Para Eulalia, sin embargo, aquella casa de Tijuca, o cualquier otra, le parecía transitoria. La misma Sobreira era para ella una estación intermedia, que amaba gracias a la presencia de don Miguel. Su estado natural era el de viajera. Dueña de un lugar invisible a simple vista, ignoraba en qué barrio se localizaba. Concentrada apenas en recoger los enigmas esenciales de la fe." Nélica Piñón. *La República de los Sueños*, p. 112.

² LAPUERTA, J. M. *El croquis, proyecto y arquitectura*, p. 38.

De acordo co referido criterio de simplificación extrema, o grafismo tende á evidencia na codificación. Como consecuencia desto a diversidade de significados que cabe esperar dunha liña -seccións e pavimentos, liñas auxiliares, ocultas e accesorias- resólvese nos máis dos casos recorrendo ó seu regrosamento. Isto non impide que, por veces os elementos seccionados podan aparecer raiados ou coloreados, en sinal de recoñecemento da súa distinta cualidade espacial. Dunha maneira tamén elemental, como é utilizando punteados, macizados e raiados nas súas diversas combinacións, ás veces reforzados coa cor, describíense os materiais cos que se construírá o edificio.

Como vemos, o debuxante sobreponse continuamente ás restriccións que na súa capacidade de expresión lle impoñen as limitacións instrumentais.

Así na busca espontánea da expresividade, cando os recursos gráficos escasean, o debuxo complementase con notas alfanuméricas, amosando entón cotas, cadros de superficies, estimacións económicas, etc. A elevada frecuencia con que estes documentos conteñen descricións de materiais e advertencias a uns e outros -*estreitar aquí, aumentar a ventá, poñer tres enchufes...*- converten ó documento gráfico nunha ferramenta extraordinariamente rica e eficaz no proceso de definición do obxecto arquitectónico.

Non nos sorprende neste sentido descubrir a presenza, case sistemática, da malla estrutural. Unha traza grafada case sempre con rotundidade, quizais como recoñecemento da súa transcendencia na concreción do soño edificado.

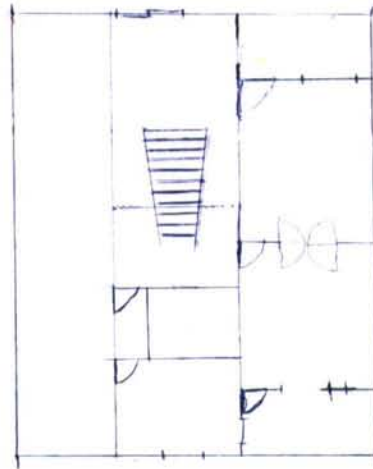
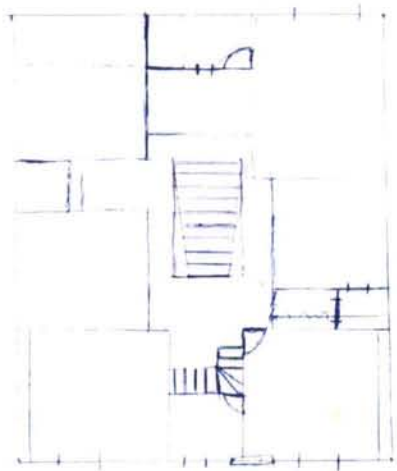
O papel opaco, en formatos folio, DIN A4 ou DIN A5, con densidades de entre 80 e 90 gramos por metro cadrado é o preferido por estes debuxantes, o que non nos sorprende xa que se trata do soporte máis común de entre os existentes no mercado.

Desconcerta que o debuxante non se aproveite das vantaxes que lle brindaría a utilización dalgún tipo de papel transparente o que se debe entender, unha vez máis, como un síntoma de desconfianza diante do infrecuente, do inusual.

Para o trazo recórrase a instrumentos elementais, nada sofisticados, de nula preparación e doada adquisición. Desta maneira o bolígrafo e o rotulador de punta fina son as ferramentas máis estendidas. A este respecto queremos facer notar que o autor do debuxo desexa un trazo permanente, inmutable. Por esta razón o lapis non se utiliza ou cando se fai restrínxese ó trazado previo de liñas auxiliares.

Os códigos gráficos empregados reflicten a inmensa variedade do espontáneo e nunca regulado. Onde parece

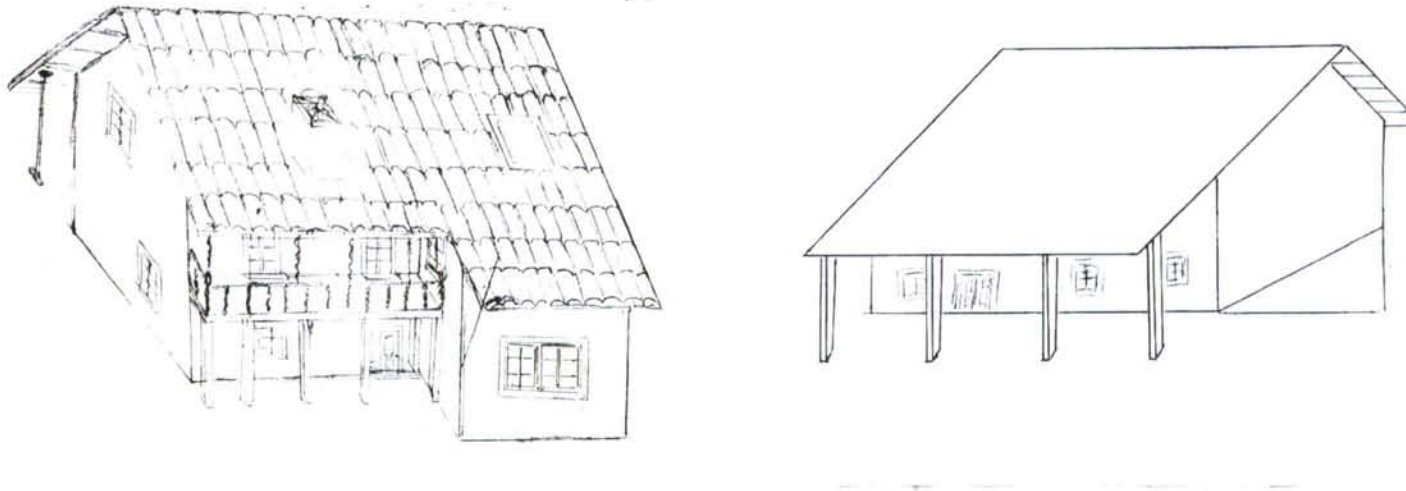
haber máis concordancia é no referido ós mecanismos que aseguran a precisión do documento gráfico. Aquí a ferramenta habitual nos máis dos casos é o acoutado ou, no seu defecto, a construción do debuxo co auxilio dunha trama reticular, fin para o que o pautado do papel dos cadernos escolares ou o dos papeis milimetrados resulta idóneo e incluso útil á hora de realizar representacións a escala. A este respecto comprobamos que a definición métrica dos espazos constitúe para a maioría dos debuxantes non profesionais un obxectivo central.

A utilización polo proxectista aficionado de papeis pautados non se segue necesariamente da racionalidade na composición do edificio. Nestas imaxes: debuxos para unha casa a construír en Escairón, O Saviñao, realizados polo propietario dunha tenda de material deportivo radicado en Xenevra.

ARQUITECTURAS PARA DEBUXANTES QUE NON SABEN DEBUXAR

A polémica profesional sobre se o propio debuxo serve para xerar imaxes arquitectónicas ou se realmente o proxecto é previamente ideado e logo simplemente se grafía, encóntrase tamén, coas salvedades oportunas, neste tipo de debuxantes e nas súas arquitecturas domésticas. De aí que tamén podamos facerlle extensiva a súa resposta. Isto é -de acordo coa teoría sostida e defendida por Lapuerta¹ (op. cit., 90)- que o debuxo, na meirande parte dos casos “es un instrumento útil para generar imágenes arquitectónicas” de forma que estas imaxes “no las crea el dibujo, sino que las provoca”.

Os grafismos máis sofisticados correspóndense con individuos de meirande nivel intelectual. Aquí se presentan dúas rudimentarias axonometrías, realizadas por debuxantes con formación universitaria de nivel medio. Ambos debuxos foron enviados por fax dende o estranxeiro ós arquitectos encargados de executar os respectivos proxectos. Correspóndense con casas construídas en Fisterra e Redondela, respectivamente. Comprobamos que o incremento do nivel cultural e o dominio de ferramentas gráficas avanzadas non necesariamente se sigue de arquitecturas sofisticadas ou orixinais.

Tal e como temos explicado noutro lugar desta tese, no proceso de deseño da casa do emigrante retornado participan o propio emigrante, un técnico e ás veces outros axentes.

O grao de intervención duns e doutros, e sobre todo, a orde na que interveñen provocarán diferentes procesos

¹ LAPUERTA, J. M. *El croquis, proyecto y arquitectura*, p. 90.

proxectuais. Aínda así o resultado final será único¹. Isto debe entenderse como consecuencia da singularidade do propio procedemento de deseño arquitectónico no mundo rural da Galicia contemporánea onde, de acordo cun modo de facer arcaico, as respostas arquitectónicas individuais prodúcense por adaptación dun tipo, admitido e recoñecido pola colectividade.

Neste singular proceso de deseño, os materiais, as solucións constructivas, o modelo estrutural e incluso os esquemas das instalacións, son coñecidos por todos, restando tan só por determinar o específico -as esixencias da familia, o tamaño do obxecto e certos pormenores derivados da implantación do edificio no terreo.

O debuxante da casa contemporánea -sexa este quen sexa- deberá adaptarse a este proceso de axuste ó modelo no que todos están previamente de acordo. Rapoport² explícao e xustifícao así:

Se empieza con el croquis más simple, los rasgos generales se añaden y se elaboran los detalles y se hacen los ajustes durante el proceso. Al principio, el croquis está en la imaginación y hasta la ejecución comprende el uso de principios aplicables a todos los edificios; también la forma se ajusta a unos problemas dados y a los medios disponibles sin esfuerzos estéticos *conscientes* o intereses estilísticos. Estos edificios se basan en la idea de que una tarea común debe ejecutarse del modo más simple, directo y menos molesto posible. Esto sólo puede suceder en una sociedad ligada a la tradición, donde los cambios que tienen lugar ocurren dentro de una estructura de una herencia común dada y una jerarquía de valores reflejada en los tipos de edificios.

Neste contexto a única contribución do arquitecto que a comunidade rural vai apreciar del é o seu dominio das ferramentas gráficas.

CONCLUSIÓN

Se tradicionalmente os debuxos de arquitectura se viñan clasificando en dúas categorías -profesionais e lúdicos- os que aquí presentamos sitúanse, con tódalas reservas das que vimos expoñendo, nunha posición limítrofe entre ambas categorías. De feito nestes documentos conviven o onírico co realista.

Así as cousas, a veciñanza nun mesmo documento de informacións pertencentes a ámbitos diferentes pode lerse por exemplo naqueles “planos” nos que as cores dos paramentos, as cortinas das ventás e as curvas dos balaustres torneados son representados e definidos co mesmo rigor co que se rexistran as cotas, a posición das viguetas do forxado ou a distribución dos enchufes dunha planta.

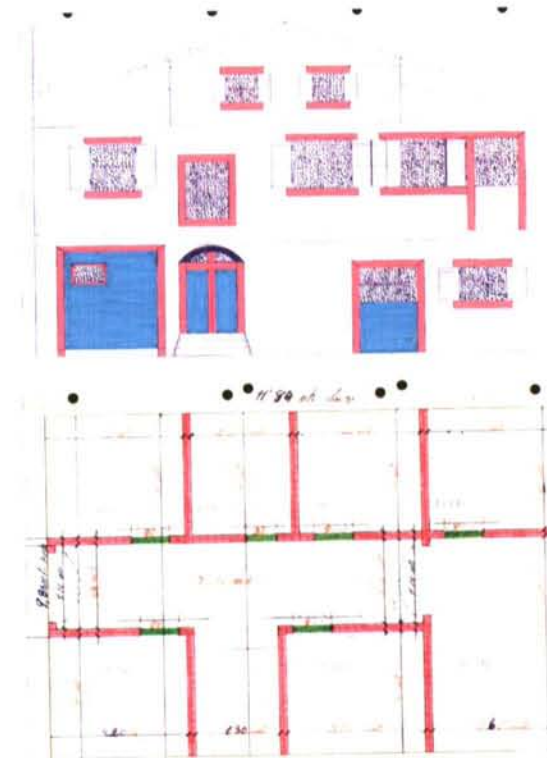
¹ Temos comprobado que non existen diferencias significativas entre as arquitecturas proxectadas polos distintos axentes proxectistas dos que aquí temos falado.

² RAPOPORT, A. *Vivienda y cultura*, p. 15.

Ningún prexuízo freea ó debuxante non profesional cando trata de expresar as ideas coas que moldea a súa casa soñada. Nos torpes trazos realizados con bolígrafo ou rotulador escolar sobre follas pautadas encontramos un mundo sen exhibicións gráficas superfluas, sen ruídos. Ponse en evidencia aquí certa actitude intelectual no debuxante quen aínda marxinado das vías comúns da expresión gráfica arquitectónica satisfai certamente as súas necesidades de comunicación neste campo.

En termos puramente instrumentais a calidade do debuxo arquitectónico realizado por individuos non profesionais antóllasen como un tema menor. Non pretendemos aquí avaliar a capacidade gráfica de xentes que non teñen por qué tela. O verdadeiramente interesante destes documentos é a carga emocional e afectiva que os impregna. A este respecto xa Bachelard¹ falando do debuxo que os moradores da casa fan da súa vivenda, advirtenos que ese debuxo “es un documento duro y estable que señala una biografía”. Posteriormente engade (Bachelard, 104) que “toda gran imagen simple es reveladora de un estado del alma. La casa es, más aún que el paisaje, un estado del alma. Incluso reproducida en su aspecto exterior, dice una intimidad.”

Así pois, e como resposta á dobre cuestión proposta por Lapuerta² [¿debúxase o que se sabe construír ou pola contra, constrúese o que se sabe debuxar?] coa que iniciabamos a presente reflexión, comprobamos que a conexión biunívoca que se establece entre o mundo das ideas e o do debuxo, cando un home ou unha muller grafían o proxecto da súa vivenda resgárdase no insondable silo da mente humana.

Os intereses do debuxante afeccionado son moi diversos, encontrando sempre o documento axeitado onde plasmarlos. En xeral a planta vehiculiza o control dimensional e o alzado o coidado polos aspectos materiais do edificio.

O autor destes debuxos traballa como vendedor de coches nun concesionario en Madrid e pretende realizar esta vivenda na súa aldea natal no concello de Foz.

¹ BACHELARD, G.; La poética del espacio; p. 81

² LAPUERTA, J. M. *El croquis, proyecto y arquitectura*, p. 83.

INTRODUCCIÓN

Acometemos aquí a análise do programa da casa rural contemporánea. Ó mesmo tempo estudiamos as relacións que vinculan o programa da vivenda coa súa organización espacial. Como recurso analítico complementario acudiremos con frecuencia á comparación das formas de utilización dos espazos da casa actual cos seus equivalentes -cando existan- na casa tradicional.

Para a realización deste estudo e ós efectos de simplificar o noso traballo fragmentamos o complexo programa da tipoloxía que nos ocupa de acordo coas distintas familias de funcións que acolle, tal e como se indica a seguir

Funcións que se acollen na na casa rural contemporánea		Dependencias da casa rural contemporánea onde se desenvolven
1	Relación	Recibo, salón, <i>salita</i> , galería, balcón
2	Preparación, consumo e almacenaxe dos alimentos	Comedor, cociña, despensa, adega
3	Descanso	Dormitorios
4	Hixiene e coidado do corpo	Cuarto de baño, lavadoiro, tendal
5	Actividades relacionadas coas capacidades productivas do medio	Almacéns: da colleita, dos apeiros de labranza e da maquinaria agrícola, a corte, o galiñeiro
6	Actividades productivas non agrarias	local comercial, local industrial
7	Outros usos non vivideiros	Garaxe, espazos para o ocio: sauna, barbacoa, forno, taller; espazos de reserva.

O noso estudo diríxese ó recoñecemento dos espazos, non entrando na valoración das xerarquías de uso.

A este respecto debemos advertir que o espazo máis *importante* non necesariamente é o máis utilizado. Complexos factores psicolóxicos e sociolóxicos perturban¹ o esquema funcional de tal forma que a súa correcta comprensión esixe unha preparación disciplinar impropia dos arquitectos.

¹ Desta maneira espazos aparentemente moi importantes, por dimensión e posición -como por exemplo o salón de uso ceremonial- poden ser os menos utilizados da casa.

ESPACIOS PARA A RELACIÓN

O recibidor

O recibidor é unha dependencia que ten por finalidade asegurar a independencia da vivenda respecto do mundo exterior. Non ten un equivalente na casa vernácula tradicional.

Este espacio recibe moi diversas denominacións: *recibidor*, *recibo*, *hall* (pronunciado *jol*) e mesmo *portal*. A non fixación dun termo na lingua coloquial para denominar este espacio doméstico expresa ben ás claras o carácter novidoso e aínda ambiguo da peza. Dúas das designacións referidas resultan especialmente significativas: unha é a de *hall*, unha palabra importada non sabemos ben se do mundo inmobiliario urbano ou se procede directamente do estranxeiro. Outra igualmente significativa é a voz *portal*, empregada por moitos dos nosos informantes. A devandita voz confírelle unha inequívoca filiación urbana a este espacio.

O recibidor, como dixemos, non existía na vivenda labrega vernácula xa que no sistema cultural tradicional a esclusa entre os mundos da familia e o da colectividade non se establecía no punto de acceso á casa. Este punto estaba aberto incluso fisicamente a calquera veciño que podía acceder sen limitacións “ata a cociña”. A barreira da intimidade, que resultaba certamente infranqueable, establecíase na escaleira de acceso ó sobrado, nivel onde se situaban os dormitorios e a sala nobre.

O éxito¹ do *recibidor* entre os constructores de vivendas no derradeiro tercio do século expresa a intensidade que ten acadado no medio rural o proceso de transformación das pautas de comportamento social en canto á introversión da vivenda, tamén evidenciado na expulsión das actividades sociais que tradicionalmente eran acollidas no ámbito doméstico cara espacios afastados dela como o bar, o pub, a discoteca, o centro social e incluso o hospital, o asilo ou o tanatorio.

A influencia dos esquemas funcionais propios de edificios plurifamiliares emprazados en medios urbanos ten sido a razón desencadeante da disposición dun recibidor en boa parte dos casos que temos estudado. Tal parece desprenderse da elevada frecuencia coa que nos encontramos nos accesos ás vivendas unifamiliares, esclusas conformadas por unha caixa de escaleira illada, en recinto propio, a semellanza da solución que é propia dos portais dos edificios residenciais plurifamiliares.

¹ A inmensa maioría das vivendas dos nosos informantes, principalmente as correspondentes ás tipoloxías rupturista e involucionista dispoñen desta dependencia.

O illamento da escaleira nun local propio é unha solución amplamente estendida na casa rural contemporánea. Un efecto secundario é a aparición do portal. Nas fotos: portais e escaleiras interiores das vivendas en A Peroxa, Coles; As Pontes, vila e San Amaro, vila, das representadas nas fichas 26, 48 e 55, respectivamente, do levantamento gráfico que se achega con esta tese.

Salón

O salón é na casa rural contemporánea unha dependencia de grande dimensión, estando frecuentemente situado na fachada principal do edificio, onde se abre con grandes ventanais, evitando outras orientacións.

Amoblado con luxo e profusamente decorado en contraste coas restantes dependencias da vivenda, o seu réxime de uso resulta certamente singular por canto unicamente é utilizado para acoller ás visitas máis cerimoniais¹ ou albergar ás celebracións rituais da familia. A este respecto o salón da casa contemporánea mantén as características de representatividade e de uso que na casa tradicional tiña -cando existía- a sala.

Villanova² preguntándose sobre a orixe desta dependencia da casa contemporánea do Portugal rural “Serait-ce une reproduction miniature du salon de la maison de maître ou, mieux, une copie des salons des maisons urbai-

¹ Por exemplo, a petición de man dunha filla ou o velorio dun defunto.

² VILLANOVA, R. LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 144.

nes standard?"¹ deixa entrever a posibilidade dunha contaminación dende a vivenda urbana, que no caso galego intuimos improbable. As grandes diferencias que existen entre os salóns dun e doutro tipo de moradas confirman o que dicimos. Isto é, na casa urbana o salón constitúe en termos de uso o cerne da vida doméstica, en tanto que na emprazada no medio rural aquela é unha dependencia de escasa utilización limitándose a acoller as relacións co estraño ou a albergar a recibir unha visita especial, tal e como nos explica Mandianes Castro².

Algunas casas [rurais] tienen sala. De sus paredes cuelgan las fotografías de los antepasados. En el centro hay una mesa con algún sillón alrededor y, en la pared del fondo, frente a la puerta de entrada, una especie de oratorio u hornacina, donde está un Cristo o la imagen de algún santo de devoción; a veces están los dos. Aquí no duerme nadie y casi nunca se entra, sólo se utiliza para los velatorios y para enseñar a las visitas...

A introducción dun salón no programa da casa rural contemporánea semella ter a súa verdadeira orixe na imitación da peza homónima das casas acomodadas localizadas tanto no mundo vilego como no propio entorno rural, tal por exemplo a rectoral ou a casa grande. Tras deste proceso arquitectónico estaríase ocultando o desexo do campesiño -ascendido no escalafón socioeconómico local trala migración- por dispor na súa vivenda dun salón como proba inequívoca do referido cambio social.

Así as cousas podemos entender que o salón comedor forme parte do programa residencial dende os primeiros momentos do proceso de aparición da nova casa rural galega alá polos comezos da década dos sesenta tal e como anunciaba, en 1966, Ferrín³ "...la sala de las antiguas viviendas hoy casi ha desaparecido, surgiendo el salón-comedor, el cual antes no existía por estar absorbido por la cocina."

A disposición do salón na fachada principal do edificio é unha decisión moi estendida, case universal. Na medida en que contraría outros factores -vistas, asoallamento, privacidade, organización da planta, etc- estamos en condicións de afirmar que a disposición do salón en tal lugar obedece a un premeditado desexo de exposición ó público.

¹ ¿Será unha reprodución en miniatura do salón da casa do señor ou, mellor, unha copia dos salóns das casas urbanas estándar?

² MANDIANES CASTRO, M. "Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega". *Arquitectura popular en España : actas das xomadas*, 1 - 5 decembro 1987, p. 62.

³ FERRÍN MARTÍNEZ, R. La vivenda en las zonas rurales del litoral de la ría de Vigo. *Boletín de la Universidad de Santiago de Compostela*, n. 19/20, p. 124.

O salón recibe as máximas atencións do usuario da casa, expresada nun coidado amoblamento e nunha sofisticada decoración, inusual noutras dependencias domésticas. Nas imaxes, de esquerda a dereita: salóns de casas en Tamagos, Verín; O Barco, vila e Cambre, vila. A súa representación gráfica achégase nas fichas 62, 14 e 16 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

Esta característica tamén ten sido detectada por Villanova¹ nas novas vivendas levantadas polos emigrados en Portugal. Estas investigacións conclúen que “... pour marquer son cachet urbain, l'orientation du séjour donne presque toujours sur la rue²”.

O uso desta dependencia restrínxese, como dixemos, ás ocasións cerimoniais. Así as cousas, tal e como nos refiren os nosos informantes, tan só chega a ser utilizado en xornadas moi significativas que raramente son máis

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 144.

² “... para marcar o seu selo urbano, a sala de estar case sempre está orientada á rúa”.

de media ducia de días por ano, permanecendo o resto do tempo cerrado e incluso por veces os seus mobles cubertos por sabas. Nestas apreciacións coincidimos con Villanova¹ en que o comedor é un espacio de prestixio, somentes utilizado os días de festa daí que como centro da vivenda burguesa sexa o lugar onde están expostos os obxectos máis caros da casa.

Salita

As características -dimensión, decoración e amoblamento- do salón varían dunha a outra tipoloxía de vivenda rural contemporánea.

A este respecto advertimos a grande complexidade que acada o espacio destinado a salón nas casas máis recentes, correspondentes á tipoloxía involucionista. Aquí esta dependencia pode chegar mesmo a fragmentarse en subespacios que acollen algunhas das variadas funcións do salón. Nacen así a *sala da televisión*, o *comedor*, o *estudio* ou a *sala dos nenos* como espacios diferenciados, moitas veces confundidos baixo a denominación común *salita*.

A chegada da televisión ó ámbito doméstico -e máis aínda a aparición de fórmulas de ocio asociadas o seu uso- ten provocado a disposición de locais destinados exclusivamente ó visionado deste electrodoméstico.

Nas imaxes, de esquerda a dereita, salitas de televisión en casas da Pastoriza, Arteixo e Tállara, Lousame. A súa representación gráfica achégase nas fichas 07 e 33 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 144.

A galería

Presente dende sempre na arquitectura vernácula, a galería é unha dependencia de dobre funcionalidade xa que por unha banda constitúe un excelente recurso para garantir o acondicionamento térmico do edificio e ó mesmo tempo forma unha singular estancia que, en virtude da transparencia da maior parte dos seus paramentos participa dos beneficios do entorno exterior da vivenda e do protexido ambiente doméstico.

A galería, cristalización de vellos costumes, persiste na nova casa rural se ben -ó igual que ocorre con outros invariantes- agora móstrase parcialmente transformada para evidenciar a aceptación da contemporaneidade polo usuario.

A transformación da que falamos deturpará a significación tradicional desta peza. A galería da casa contemporánea xa non é a dependencia abrigosa, colchón térmico na fachada máis quente do edificio. Agora a galería perde a súa funcionalidade transformándose en simple solución formal xa que detrás dela non se levanta o pesado muro que outrora se interpuña á radiación solar.

A galería como espacio de transición entre o interior e o exterior do edificio está practicamente ausente da vivenda rural contemporánea. A súa imaxe -coa denominación tradicional- emúlase con muros cortina. Na foto: vivenda para unha familia polinuclear; Córrego, Vilamartín de Valdeorras. O seu levantamento gráfico achégase na ficha 67 das do conxunto de painos que acompañan a esta tese].

O balcón

O balcón móstrase como un dos sinais externos de identidade da nova casa rural galega.

A súa expansión ten lugar na segunda metade da década dos setenta o que debe ser visto como contribución dos emigrados retornados naquelas datas que, na súa maioría tiñan por orixe terras tropicais, basicamente Venezuela e Brasil. Lembramos aquí que nestes países o balcón está sistematicamente presente nas arquitecturas locais para protexer ás fachadas da forte insolación.

O uso que se lle dá na casa aldeá de Galicia a esta novidosa peza é escaso, recoñecen sistematicamente os nosos informantes, atribuíndolle esta circunstancia á climatoloxía galaica que, coas choivas e o frío fan do balcón un espacio sen proveito. A este respecto cómpre lembrar que na nosa arquitectura popular tal elemento estaba presente tan só nas arquitecturas das áreas costeiras e, en todo caso, o constructor popular raramente esquecía protexelo cunha cuberta e localizalo nas fachadas do edificio menos batidas pola intemperie.

Nesta orde de cousas comprobamos que na casa contemporánea -nun significativo número de casos- os balcóns son obxecto nun momento posterior á súa construción do cerramento dos seus paramentos. Desta maneira conséguese un sucedáneo de galería, que se ben polas súas dimensións non acada a condición estancial destínase a outros usos tal como tendal, secadoiro de froitos e, con moita frecuencia, vía de acceso ó fogar.

O balcón en moitos casos continúa a formar parte do sistema de acceso á vivenda o que é un claro invariante arcaico.

Casa en Meixide, Palas de Rei.

A disposición do balcón na casa rural contemporánea -particularmente na de tipoloxía rupturista- prescinde da relación desta peza co asoallamento, como sucede na casa da esquerda, ou da presenza de vistas, como ocorre no outro caso. Casas en Damil, Xinzo de Limia e Cela, Mos.

DEPENDENCIAS DESTINADAS Á PREPARACIÓN, CONSUMO E ALMACENAXE DOS ALIMENTOS

Comedor

Na casa rural contemporánea aparece unha dependencia, inexistente na casa tradicional, vinculada á comensalidade¹ ritual. A este respecto debemos lembrar que na casa vernácula os alimentos consumíanse no mesmo lugar onde se realizaba a súa preparación.

¹ A comensalidade ritual é un asunto característico da vida social no mundo rural de Galicia. As súas orixes remóntanse á noite dos tempos. Así nolo recorda Castelao, quen en *Sempre en Galiza*, p. 346, reproduce unha Orde dos Reis Católicos dirixida ó Reino de Galicia coa que se intentaban controlar os excesos propios da comensalidade excesiva. Polo seu interese reproducímola literalmente:

"... sepades que Nos somos informados que en ese dicho Reino los caballeros, escuderos e hidalgos e labradores e outras personas quando habedes de casar vuestros hijos e hijas, hermanos e hermanas, criados e criadas, o quando han de recibir bautismo vuestros hijos o quando algún clérigo quiere cantar misa nueva o quando haceis alguna cosa nueva, convidais para los tales autos e fiestas a muchos hombres e mujeres [...] en los cuales autos y fiestas diz que se hacen en esto mayores gastos de los que buenamente pueden sufrir e se hacen pobres o menesterosos... e porque todo esto redunde en deservicio de Dios e Nuestro e daño de los pueblos e de la república de ese dicho nuestro Reino [...] mandamos que no sean osados de llamar ni convidar para los tales autos e fiestas salvo los parientes e parientas e afines dentro del tercer grado".

O comedor é pois outra das novidades que acompañan á casa rural contemporánea. A máis rechamante desta nova dependencia é a súa grande dimensión. Estamos, en xeral ante un local moi amplo, capaz para albergar simultaneamente á totalidade dos moradores da casa, incluso ós habitualmente ausentes e a un crecido número de invitados, reunidos arredor dunha pantagruélica comida. A este respecto constatamos que a dimensión do comedor pode acadar proporcións asombrosamente notables xa que o seu dimensionado realízase en función da magnitude do grupo. A grande dimensión desta dependencia contrasta co escaso uso que se fai dela xa que como dicíamos, o comedor, cando existe, destínase exclusivamente ás referidas cerimoniais de comensalidade ritual.

Comedor ceremonial nunha casa en Vilamaior, Sárria. A súa representación gráfica achégase na ficha 58 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

Resulta difícil encontrar argumentos que xustifiquen a presenza desta enorme dependencia na vivenda rural contemporánea. Comparando as oportunidades nas que a familia xunta ós seus nun grande xantar, co día a día resulta evidente que as primeiras son escasas. Chegados aquí deducimos que tan só unha alta estima polas celebracións festivas xustifica a importancia que se lle outorga á hora de organizar a distribución da casa.

A conformación desta dependencia é diferente en cada unha das distintas tipoloxías da casa contemporánea. Así as cousas, na primeira delas -a arcaica- o espazo destinado a comedor podía soportar varios usos, por exemplo o de garaxe, almacén ou trasteiro fóra das ocasións nas que a reunión familiar o precisaba. A situación cambia por enteiro andando o tempo de maneira que na máis recente das casas -a involucionista- o comedor conseguirá instalarse nun local de uso exclusivo.

O comedor, cando se encontra nun local independente do salón, recibe tanta atención e coidado como aquel. Na imaxe, comedor dunha casa en Tállara, Lousame. A súa representación gráfica achégase na ficha 58 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

A cociña

A vivenda tradicional da Galicia rural respostaba nidiamente ó seu destino como sé da empresa familiar agraria. De acordo con esta premisa os espazos da vivenda que non se destinaban a habitación eran lugares de traballo. De entre eles o máis utilizado era a cociña, que se configuraba como auténtico corazón non só da familia senón incluso da propia explotación agraria.

Os colombianos Fonseca e Saldarriaga¹ -estudiosos da vivenda rural naquel país- describen un cadro que é idéntico ó da casa vernácula galega:

La preparación de alimentos en el medio rural es una actividad esencial y es el apoyo indispensable de las labores agrícolas. La importancia de la cocina no es entonces gratuita sino, por el contrario, muy justificada. [...] el trabajo de las mujeres se relaciona con esta actividad y con todo el complemento de lavado de ropas, de cuidado de los hijos infantiles y, ocasionalmente, con labores de procesamiento de productos o de producción de objetos artesanales. El espacio de trabajo se extiende por los corredores y por los espacios exteriores de relación, sin que hasta ahora se hayan encontrado espacios exclusivamente dedicados a esas actividades, fuera de las cocinas.

Estes poderosos antecedentes provocarán que a cociña da casa contemporánea tarde en desprenderse da súa memoria histórica malia a magnitude dos cambios que sacoden ó mundo rural no derradeiro tercio do século XX.

Frigo, televisor e chinero: tres elementos incorporados á cociña da casa en distintos momentos da contemporaneidade.

Cociña dunha casa en Adá, Taboada. Os seus propietarios permaneceron emigrados en Lucerna, Suíza dende 1972 a 1989.

¹ FONSECA MARTÍNEZ, L. e SILDARRIAGA ROA, A. La arquitectura de la vivienda rural en Colombia. *Summarios*, n. 65/66, p. 47.

Nesta orde de cousas, a saída da muller¹ cara a un ámbito laboral situado extramuros da casa, a escolarización dos fillos, a irrupción de novas tecnoloxías na preparación e almacenaxe dos alimentos, as mudanzas na estrutura familiar e mesmo a transformación dos hábitos de alimentación non teñen máis que erosionado levemente a configuración tradicional da cociña da casa rural.

Se as pautas de uso da cociña contemporánea seguen a ser basicamente as da cociña tradicional, as grandes diferencias serán as de orde tecnolóxica. Desaparecida a lareira ou relegada a un papel testemuñal, a cocción asume sistematicamente o combustible gasoso se ben este comparte o espazo coa leña e incluso, nos casos máis recentes, coa electricidade. A simultaneidade dos tres combustibles fálanos unha vez máis da cambiante e desartellada realidade coa que se enfronta o emigrante retornado.

A configuración da cociña en cada unha das distintas tipoloxías da vivenda contemporánea a penas rexistra novidades máis alá das de orde tecnolóxica. Nesta orde de cousas o máximo grao de tecnificación correspóndelle á cociña da casa involucionista. Nela non falta ningún dos equipamentos habituais na cociña da vivenda urbana -frigorífico, fornos microondas e térmico, lavalouza, fritadeira e campá extractora- convivindo todo esto, como xa dixemos, co fogón de leña.

Na dotación da cociña nunca falta unha mesa, coa amplitude suficiente para albergar a tódolos membros da familia sendo tamén habitual a presenza estridente dun televisor. Estes dous artefactos -mesa e televisor- estannos a falar da utilización da cociña como estancia central na convivencia familiar.

A expresión máxima de pervivencia dos modelos tradicionais plásmase na dotación na casa dunha segunda cociña, equipada e usada ó xeito tradicional. Nesta segunda cociña reproducense as pautas de uso tradicionais: a muller consume aquí a meirande parte do día e o lume permanece aceso durante moito tempo concitando a xuntanza distendida de propios e estraños arredor del. A segunda cociña encontrámola maiormente na planta terrea, vinculándose ás veces coa zona de animais -cando existe- en tanto a cociña ideoloxicamente máis urbana emprázase inmediata á área vivideira da casa. Ocasionalmente a segunda cociña ocupa un local anexo, abríndose neste caso cara algún lugar da finca habilitado para a realización de comidas á intemperie.

A cociña da casa contemporánea conserva moitos dos invariants propios do seu equivalente na casa tradicional. Un deles é a pervivencia dos vellos combustibles empregados na cocción. Outro é a utilización da cociña como estancia, en contraposición con modelos urbanos de comportamento. Arriba, cociña de casa en Adá, Taboada; abaixo, cociña en As Pontes, vila.

¹ Na casa tradicional a muller está ferreamente vinculada coa cociña, resultando este un espazo vedado ós homes. Isto é o que nos explica Mandianes ("Los espacios femeninos de la casa tradicional gallega". Arquitectura popular en España..., p. 62)

"Casi siempre está en la cocina alguna mujer para limpiar, para mantener el fuego y hacer la comida, mientras que los hombres sólo suben a ella para *xantar* (comer al mediodía), cenar y pasar las veladas de invierno [...]"

En fin, la mujer pasa mucho más tiempo en casa que el hombre. Detrás de cada costumbre se esconde toda una visión del mundo que da sentido a cada uno de los detalles de la vida cotidiana y convierte la tradición en vida.

Non temos datos nen coñecemos estudos nos que se cuantifique a porción de mulleres que realizan actividades remuneradas fora da súa casa neste período nen a influencia que esta circunstancia ten na organización da vida doméstica. Baseamos a nosa opinión na entre-vista directa cos nosos informantes.

Breve historia da cociña moderna en Galicia

O desencadeante da transformación da cociña tradicional é a irrupción da cociña calefactora, popularmente chamada *cociña de ferro*, en virtude do material co que estaban construídas ou *cociña bilbalna*, denominación que recibía en razón da procedencia de tal artefacto. Sucede esto no primeiro tercio do século XX.

Este aparato presenta respecto da lareira tradicional a posibilidade do control do fume e un maior rendemento calorífico o que se traduce na diminución do tempo de cocción, no incremento da enerxía irradiada e na eliminación do fume que ennegrecía todo canto había na cociña. As vantaxes da cociña calefactora respecto da lareira axiña serán apreciadas polo labrego quen fará da *bilbalna* o centro da cociña, relegando a lareira a un uso secundario, como mero secadoiro de friame. Desta maneira a cociña calefactora tórnase no elemento en torno ó que se dispón a mesada e os bancos, lugar confortable para comer e centro de reunión familiar. A introducción da cociña de ferro realízase simultaneamente co azulexado das paredes e o embaldosado do piso da cociña.

Nun segundo momento, datado na década dos sesenta, chega á casa labrega o fornello de gas butano. Este combustible gasoso incrementa a velocidade de cocción de alimentos, cuestión que nalgúns familias empeza a ser necesaria xa que se desenvolven ocupacións laborais fora do ámbito doméstico. A única desvantaxe que lle ofrece ó usuario o devandito fornello é non ter capacidade calefactora. Na década dos noventa introdúcese no mundo rural a electricidade como enerxía para a cocción dos alimentos, presentando como vantaxe respecto dos sistemas de cocción precedentes a limpeza do proceso. O alto custo desta enerxía ten freado polo momento a súa xeralización.

Unha imaxe que resume todo o dito: a cociña dunha casa en Tállara, Lousame. Verificamos a presenza de varios tipos de fogóns e dun forno para coccións especiais. Por outra parte a presenza do televisor e do amplo mesado fálanos dun uso estancial. A representación gráfica deste espazo achégase na ficha 33 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

Nota sobre a transformación dos hábitos alimentarios na Galicia rural contemporánea

A transformación espacial e funcional da cociña da casa rural corre paralela coa modificación dos hábitos dietéticos dos seus usuarios.

O estudo da transformación da dieta, dos hábitos alimentarios e incluso das formas da comensalidade na Galicia contemporánea por efecto da emigración están, como outras cuestións por nós referidas nesta tese, sen estudar. Chegados aquí debemos advertir que, diante da ausencia de investigacións científicas nas que baseámonos e non querendo facer o traballo que a outros lles corresponde debémosnos deter.

Entre os contadísimos investigadores que fixeron destas cuestións o obxectivo das súas investigacións están os Buechler¹. Esta parella suíza achegouse ó estudo dos costumes culinarios dos galegos na diáspora helvética, indicándonos que os nosos paisanos

... in Switzerland stress their particular food habits. They look down upon the Italians for eating spaghetti and take every opportunity to cook for themselves. Swiss chain food stores even provide such Galician delicacies as octopus because of migrant demand. And yet when they come home, they are often quick to criticize Galician cooking. Such innovations as dried soups are certainly related to European migration. The migrants also delight in veal, which is bred but rarely eaten by Galician peasants³.

En Portugal as investigacións neste campo están xa realizadas. Particularmente interesante é o traballo de Manuel Valagãd². Pola similitude do que o investigador portugués nos refire coa realidade por nós coñecida en Galicia, permitímonos reproducir esta extensa cita, onde se intercalan fragmentos de entrevistas a distintos usuarios.

A coexistencia destas tres modalidades [leña, gas e electricidade] de preparación das refeicións indica que nenhuma delas é inteiramente satisfactoria. Reflete, tamén, a justaposición de hábitos alimentares diferentes no interior do grupo doméstico. De facto se de un modo geral, é o "comer feito no pote" o que constitui o principal modo de cozinhar durante os días de semana (especialmente no inverno), os imperativos da "vida moderna" inherentes ás actividades dos fillos, en particular os horarios impostos pola escola ou "pelo oficio", obrigam á utilización regular do fogão a gás. Quer seja para o pequenos -almoços, para preparar cedo a refeição que o filho levará para o almoço, ou para qualquer refeição rápida, geramente para os mais novos, "umas batatas fritas com uma costel, ou uns ovos, quando não lhes vai cá o nosso comer" [declara unha muller entrevistada por Valagãd], a utilização do fogão de gás tornouse, para estes emigrantes -como para a generalidade das familias rurais daquela região-, indispensable.

Relativamente á "fornalha" [forno de leña], a súa presenza justíficase pola necesidade de preparar os pratos de domingo: "arroz de forno", "carne asada", "batatas de forno" ou "bacalhau assado". Durante a estadia em França era frecuente a preparación destes pratos no forno do fogão de gás. Uma vez reinserida na região, a família exemigrante retorna a utilização dos métodos de preparação tradicionais, não só por razões de hábito, "é assim que deve ser, se não trem o mesmo paladar", com também com a lógica da economia da exploração agrícola "se temos a lenha, já agora temos que a gastar e sempre se poupa o gás" [declara outra muller entrevistada]- ou ainda com factores climáticos, em que a utilização da lareira assume um significado duplo, pois desempenha funções de aquecimento, "se não fosse a lareira como é que se vencia os rigores do inverno?".

¹ BUECHLER, H. e J. M.: Los suizos: Galician migration to Switzerland. En *Migration and development implications for ethnic identity and political conflict*, p. 25

² VALAGÃO, M. Práticas alimentares dos emigrantes. Mudança ou continuidade?. *Sociedade e Território*, n. 8, p. 87-89

³ ... en Suíza tensionan os seus hábitos alimenticios. Miran para os italianos comendo espageti e á primeira de cambio cocíñanos para eles. As cadeas suízas de alimentación incluso se proveen de productos galegos como o polbo porque os galegos demándano. E aínda así, cando retornan á terra a miúdo citan a cociña galega. Certas innovacións, como sopas deshidratadas débense sen ningunha dúbida á emigración europea. Os emigrantes tamén gustan da vitela, que é criada pero raramente comida polos paisanos de Galicia.

Fala o americano na caricatura de Castelao: "Que falta de civilización! Ya ni los moros toman puerco y aquí se puja un jamón para las Ánimas... África empieza en los Apeninos según dijo Jehová."

A despensa

A análise dos espazos onde se gardan na casa os alimentos da unidade familiar reviste grande interese. Particularmente complexa era na casa típica esta función, da que dependía a manutención da familia. Por esta razón no mundo rural tradicional a área destinada a depósito alimentario podía chegar a acadar meirande volume que as dependencias vivideiras. De outra banda comprobamos que a bagaxe de coñecementos necesarios para optimizar a conservación dos alimentos era extraordinariamente sofisticada, facendo posible que alimentos perecedoiros puideran ser consumidos paulatinamente incluso durante meses.

Os modelos tradicionais de conservación dos alimentos québranse a inicios da década dos setenta coa chegada do frigorífico á casa rural, perfeccionándose dúas décadas máis tarde coa incorporación do arcón conxelador ó ámbito doméstico. A serodia chegada ó mundo rural dos electrodomésticos destinados á conservación da comida explícase por canto acadarán a casa só cando xa están cubertas outras necesidades -fogón a gas, radio, televisión, quentador instantáneo de auga e lavadora- o que nos indica a alta confianza que depositaba o campesiño nos artificios tradicionais.

Ademais dos electrodomésticos anteriormente citados, o sistema de mantemento dos comestibles da casa contemporánea complétase cun espazo denominado *despensa*- destinado especificamente a esta fin. Este local achégase á cociña e destínase á almacenaxe de alimentos e consumibles. A despensa é común a tódalas tipoloxías da casa contemporánea.

O arcón¹ conxelador distánciase da cociña, encontrando acomodo xeralmente en locais situados en sotos ou en plantas baixas non vivideiras. Facemos notar que se a vivenda non dispón de soto ou de plantas diáfanas, o arcón pode acomodarse noutros lugares, como por exemplo no portal ou no corredor. O distanciamento do artefacto conxelador respecto da cociña debe entenderse como unha consecuencia das grandes dimensións deste e máis do seu uso discontinuo.

A configuración do sistema de espazos destinados á almacenaxe e conservación dos alimentos varía dunha a

Na imaxe, o camión dun vendedor de alimentos conxelados visita unha aldea remota: Piorno de Ancares, Cervantes [1996]

¹ O uso do arcón conxelador está moi xeralizado no mundo rural. De feito un significativo número das casas por nós estudadas tiñan ou pensaban adquirir un. Isto é ben expresivo do cambio nos hábitos alimenticios tradicionais, revelando a un tempo a dispoñibilidade regular e continua de produtos fóra de tempada, por exemplo os da matanza, e incluso de produtos impropios do medio rural como peixe, precociñados, postres, etc que agora chegan ó pé da casa por vía de vendedores ambulantes en vehículos frigorizados.

outra tipoloxía da casa contemporánea. Na casa arcaica a almacenaxe de graneis realizábase no faiado, un espazo que desaparece na casa rupturista o espazo baixocuberta desaparece e con el o seu uso. Esta condición mantense tamén na casa involucionista se ben neste caso o espazo baixo a cuberta alberga dependencias vivideiras.

De esquerda a dereita: arcón no portal dunha casa en Hío, Cangas e despensa vencellada á cociña nunha vivenda na vila do Barco de Valdeorras. A representación gráfica destes espazos achégase nas fichas 19 e 15 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

A adega

O almacén destinado a albergar en óptimas condicións de conservación grande cantidade de botellas de viño, denominado adega, constrúese tamén na vivenda rural contemporánea.

Comprobamos que a presenza da adega na casa non garda relación coa capacidade enolóxica da zona onde se sitúa o edificio. Isto é, en áreas xeográficas vinícolas algunhas das casas por nós visitadas carecían desta instalación en tanto que en zonas non vinícolas algúns dos nosos informantes tiraban proveito de amplas adegas.

Unha vez máis encontrámonos diante dun dos parámetros que nos falan do alongamento da casa e dos seus habitantes respecto das actividades productivas do medio.

A adega dispónse por regra xeral nun local fresco, habitualmente próximo ó soto e non lonxe do gran comedor, xa que este é o principal punto de consumo de bebidas alcohólicas da casa.

ESPACIOS PARA O DESCANSO

Dormitorios

Na vivenda rural tradicional a función de habitación era quizais a menos significativa das da vivenda malia ser a razón mesma do edificio. Nela o dormitorio constituía a penas o lugar de reposición da forza de traballo e, cando procedía, da procreación. Moi diferente é a súa idea na vivenda urbana, onde a habitación vén ser o reducto individual no que o individuo edifica a súa identidade.

Na casa rural contemporánea asistiremos a unha dobre transformación dos espazos destinados ó descanso. Por unha banda aumenta o número de dormitorios, consecuencia do incremento nos estándares de privacidade entre os membros da familia, tal e como nos refiren Fernández de Rota e Irimia Fernández (1998, p. 207). De outra parte prodúcese a mutación do carácter do dormitorio en si mesmo, que agora se adapta para albergar funcións novidosas (estancia, estudio, xogo infantil), plasmándose no incremento constante da súa superficie.

En xeral ambas transformacións parecen obedecer ó obxectivo paulatinamente definido de asignarlle a cada membro da familia o dominio sobre un sector da casa.

Nesta orde de cousas xustifícase o progresivo enriquecemento do dormitorio con funcións alleas ó sono. Así mentres o dormitorio da casa vernácula acollía -como xa dixemos- o sono e a reprodución, o mesmo espazo na vivenda contemporánea ademais das referidas funcións alberga o lecer e o estudio do neno e do mozo. Por outra parte o adulto, que dispón agora no dormitorio dun receptor de televisión, aproveita neste espazo dalgunha das funcións que tempo atrás desenvolvía na área estancial da casa.

O incremento do número de dormitorios da casa contemporánea prodúcese paulatinamente no tempo a partir

Arriba: cuarto de durmir nunha casa vernácula. Foto: Ruth M. Anderson (1926). Abaixo: dormitorio individual nunha casa en Portonovo, Sanxenxo.

do modelo tradicional no que tan só os petrucios dispuñan dunha cámara¹ para si, privilexio que contrastaba coa situación dos restantes membros da familia, quen durmían amoreados².

A casa contemporánea de tipoloxía arcaica presenta as primeiras variantes respecto da vivenda tradicional. Esta é a concesión a cada unha das parellas establecidas no seo da familia dun cuarto de seu, segregado do resto do grupo.

A fragmentación da área de durmir da casa ten a súa máxima expresión na máis recente das súas tipoloxías, na que ademais das parellas formais, cada membro solteiro da familia ten un dormitorio de seu.

Igualmente significativa é a transformación que neste período rexistra a organización interna do dormitorio, unha dependencia que na vivenda contemporánea de tipoloxía arcaica dispuña da superficie estritamente necesaria para acoller un equipamento conformado por cama, mesiña e arcón roupeiro. A superficie do cuarto de durmir incrementárase paulatinamente de forma que nos dormitorios das casas máis recentes chegará a exceder superficie. Así é como no cuarto de durmir da vivenda rupturista resulta posible -como dixemos- a organización de actividades complementarias. Tal é o sucedido nas habitacións dos nenos, que agora son capaces de acoller ademais do mobiliario propio do dormitorio -cama, mesiña e armario- tamén o necesario para o estudo -escritorio e biblioteca- e ademais, superficie dabondo para o xogo. En certa maneira esta transformación resultou posible na medida en que medrou no ámbito doméstico rural a estima pola actividade de estudo en detrimento das actividades non intelectuais.

Especial atención merece a intrusión da televisión no ámbito do dormitorio. Chegada á casa rural na década dos setenta despraza ó lume da lareira como foco da atención familiar, isto é, de *fogar*. Axiña conquistará o salón e finalmente buscará o seu lugar no dormitorio, en moitos casos acompañada de videograbador. A este respecto debemos indicar que a disposición dun receptor de televisión nos dormitorios restaralle parte das súas funcións ás zonas de estancia colectiva da casa.

¹ As alcobas tiñan as dimensións mínimas que esixía a colocación da cama. Estes cuartos frecuentemente carecían de fiestras cara ó exterior polo que se abrían a outros locais da casa.

² De feito non resultaba infrecuente que a mesma cama puidera ser compartida por varios irmáns e incluso polos proxenitores e algúns dos seus cativos.

A individualidade aínda non é unha premisa na organización dos dormitorios da vivenda de tipoloxía rupturista. Na imaxe: dormitorio nunha casa de Adina, Sanxenxo, edificada en 1979. O seu propietario foi emigrante en Francia.

ESPACIOS PARA A HIXIENE

O cuarto de baño

A vivenda labrega tradicional carecía de calquera tipo de dependencia destinada á hixiene persoal. As necesidades evacuadoras dos residentes resolvíanse alén dos muros da casa. Cando a prisa ou as condicións meteorolóxicas non o permitían, as referidas necesidades resolvíanse na corte, situada intramuros da vivenda.

Nalgúns casos a vivenda podía dispor dun retrete. Instalado nun local de reducida dimensión no sobrado, limitábase a un escano perforado, dotado dunha tapadeira. O vertido realizábase directamente cara ás cortes situadas na planta terrea.

Por outra parte, sabemos que o baño persoal era un hábito pouco estendido, estando reservado para os nenos e as persoas enfermas. Esta función executábase co auxilio dunha palangana grande de cinc, chamada *baño*, e da auga que quecía na lareira ou na cociña bilbaína carrexábase nunha senlla.

Baño nunha palangana.

Volvendo a vista atrás na historia verificamos -como xa temos explicado noutro lugar desta tese- que a dotación de cuarto de baño foi a primeira manifestación no ámbito doméstico do diñeiro e dos renovados gustos chegados a Galicia como equipaxe dos nosos transterrados en América. Aínda así a universalización das instalacións de aseo na vivenda rural farase esperar. Ás dificultades meramente económicas sobreporanse outras de índole infra-estructural, non en van debemos lembrar aquí que a disposición de auga corrente nas casas -indispensable para a instalación de calquera aparato sanitario- era infrecuente aínda a inicios da década dos sesenta na Galicia rural tal e como nos reflicten as estatísticas oficiais que se achegan con esta tese. Tampouco podemos esquecer as dificultades derivadas da insuficiencia do sistema viario galego que aínda na década dos sesenta non permitía o acceso rodado a boa parte dos núcleos rurais do país, dificultando de feito o traslado dos aparatos sanitarios dende os almacéns dos vendedores ata os lugares de instalación. Nesta orde de cousas Fernández de Rota e Irimia¹ (1998, p. 164) recollen anécdotas -datadas a mediados dos sesenta- dando noticia do traslado a lomos de mulo de inodoros e lavabos por un carreiro calquera nas terras de Monfero para finalmente ser colocados en casas que carecían de instalación de auga encanada.

A xeralización na primeira metade da década dos setenta dos abastecementos de auga -colectivos ou individuais- garantido caudal e presión continuas posibilitará a instalación de cuartos de baño, aseos e incluso de quentadores

A chegada da auga encañada e do saneamento á casa rural posibilitará a instalación de cuartos de baño. Casa en Seavia, Coristanco.

¹ FERNÁNDEZ DE ROTA, J. A. e IRIMIA FERNÁNDEZ, M. P. *Los protagonistas de la economía básica : la vanguardia ganadera y la casa en el este de la provincia de A Coruña*, p. 164.

instantáneos de auga.

É agora cando o emigrante retornado incorpora de maneira inmediata o cuarto de baño á súa casa. A este respecto cómpre advertir certas particularidades segundo se trate dunha ou outra das tipoloxías da casa. Así é que na vivenda arcaica destínase á hixiene persoal un único habitáculo en tanto a vivenda rupturista enriquecese cun segundo local, chamado aseo. Realizarase esta dependencia con frecuencia na planta baixa do edificio para dar cobertura ós usuarios situados no exterior da casa, reservando o baño da planta vivideira para o ámbito residencial. Debemos facer notar que o cuarto de baño da casa rupturista, identificado cun elevado obxectivo, recibirá un tratamento exquisito, que se manifesta nunha coidada decoración.

Na vivenda do terceiro período -o por nós denominado involucionista- a distinción que recibe o cuarto de baño raia xa co luxo, expresado na aplicación de rechamantes alicatados, de billas ornamentadas e mesmo na disposición de aparatos sanitarios sofisticados, como por exemplo o lavabo de dobre seno ou a bañeira redonda¹. Mais o verdadeiramente significativo é a multiplicación do número de cuartos de baño, que agora son dispostos en tódolos andares do edificio e incluso, tal e como temos comprobado nalgúns casos, poden localizarse servindo a áreas funcionais diferenciadas situadas no mesmo nivel. O número medio de locais destinados á hixiene persoal nesta tipoloxía é de catro.

A ruptura coa miseria do hábitat anterior, caracterizado polo seu baixo equipamento está representada nos cuartos de baño como en poucos puntos da vivenda. Isto é o que Villanova² cualifica como a "alegre experiencia da entrada da auga na casa". A atención prestada a estas dependencias -sempre limpas e amañadas- non só testemuña, e niso coincidimos con Villanova a variación dos hábitos hixiénicos. Tamén simboliza o ascenso socioeconómico dos seus propietarios quen ás máis das veces nunca antes de emigrar tiveran acceso a este tipo de equipamentos.

A representación do confort, incluso do luxo, varía dunha a outra tipoloxía. Se nun primeiro momento o luxo e a novidade expresábanse coa simple posesión do cuarto de baño, na casa rupturista da década dos setenta a distinción buscarase mediante a aplicación de acabamentos de estética abraiante. Recórrase para isto á utilización da cor. Esta aplícase indistintamente ós aparatos sanitarios e ós acabamentos de paredes e solados.

O cuarto de baño pode ser mostrado. As esixencias de intimidade son inferiores ás derivadas doutras valoracións. Así as cousas o aseo situado no fondo do corredor -centro xeométrico da casa- pode ser mostrado ás visitas sen reparo. Na imaxe: aseo dunha casa en Mogor, Marín. A representación gráfica deste edificio achégase na ficha 35 das do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

¹ A posesión da bañeira redonda estímase a culminación do luxo e sofisticación do ambiente doméstico. A súa posta en obra recibe grande atención, sendo frecuente que se rodee dunha máis ou menos ampla mesada que nalgún caso mesmo pode chegar ó límite da elevación total da peza sobre unha sorte de plataforma, tal e como recoñecemos nalgunhas das casas dos nosos informantes.

² VILLANOVA, R., LEITE, C. E RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 71.

À esquerda: baño nunha casa de tipoloxía rupturista. Á dereita dúas imaxes do baño dunha casa involucionista. No primeiro caso a sofisticación desta dependencia búscase coa aplicación de cores vivas, en combinacións chamativas. No segundo exemplo aquí presentado prefírense materiais de cores craras e textura brillante en imitación de mármore. Tamén son frecuentes os dourados en billas e accesorios -incluso de plástico- en clara representación do ouro.

Na casa involucionista, o constructor semella reaccionar fronte ós rechamantes resultados do período anterior impoñendo agora a sofisticación. En consecuencia o usuario colocará no seu baño o equipamento máis moderno do momento -bañeiras de hidromasaxe, billas monomando, etc- e uns acabados que se achegarán ós estimados popularmente como propios dos baños das casas ricas, a base de baldosas de gres de texturas brillantes e cores claras, en imitación de mármore. Os cuarto de baño privativos dunha habitación son unha solución propia das vivendas máis recentes como xa temos explicado, onde a busca da intimidade persoal acada grande forza.

Os baños ábreanse en tódolos casos cara a fachadas secundarias, realizándose sempre o seu acceso dende un espacio non estancial -corredor ou recibo- excepción feita dos que abren a dormitorios. Isto é unha consecuencia directa das prescricións do regulamento de habitabilidade das vivendas.

Lavadoiro e tendal

A introducción da lavadora no medio rural veu distorsionar o modo tradicional de lavado e secado da roupa, afectando tamén a unha constelación de actividades complementarias. Estas actividades realizábanse nun lavadoiro -as máis das veces comunal- emprazado á beira dun regueiro ou ó pe dunha fonte en tanto nos prados próximos aireábase a roupa, botándosele auga, cando estaba xa moi quente, para forzar o seu branqueado.

Estas eran actividades exclusivamente femininas, que en boa medida tiñan carácter colectivo e acompañábanse de manifestacións máis ou menos folclóricas. A existencia dun ricaz patrimonio fraseolóxico sobre o lavadoiro e todo o que nel se facía testemuñan esto que dicimos.

A mecanización do lavado da roupa fará innecesario acudir ó lavadoiro, poñendo fin a estas construcións, á actividade nelas desenvolta e mesmo ó folclore asociado a ambas. En contrapartida a muller quedou liberada dunha obriga social que no sucesivo poderá ser asumida por outros membros da familia.

O lavado da roupa e o seu secado e asollado presentan na vivenda contemporánea grande inercia respecto das fórmulas tradicionais. Isto explica a alta frecuencia coa que na casa se presentan simultaneamente un pilón, para o lavado manual, e unha lavadora, para o lavado automático. En certa maneira as razóns que xustifican esta duplicidade son semellantes ás que explicaban a presenza de cociñas de combustible tradicional ó carón doutras

de combustibles actuais.

Tal e como expuxemos noutro lugar desta Tese o usuario, indeciso entre o que o lle ofrecen o vello mundo rural e o novidoso universo urbano amósase incapaz de decantarse por algunha das dúas alternativas, tomando finalmente o que lle convén dun e doutro modelos.

O secado da roupa realizábase tradicionalmente por exposición directa ó sol, resolvéndose tamén desta maneira o asollado das prendas. Na casa contemporánea a inercia deste modo de operar provoca que o tendido da roupa aínda naquelas vivendas que dispoñen dun local destinado exclusivamente a este fin, conquiste o emprazamento máis asoallado da finca. Non resulta infrecuente que neste punto se dispoña dun tendal exterior. Noutros casos o tendal pode sobrepoñerse á fachada do edificio, ocupando balcóns ou galerías.

Respecto do tendido da roupa cómpre indicar que os prexuízos estéticos derivados da presenza de prendas tendidas á vista son sistematicamente minusvalorados polo usuario en beneficio dun axeitado aireado da roupa.

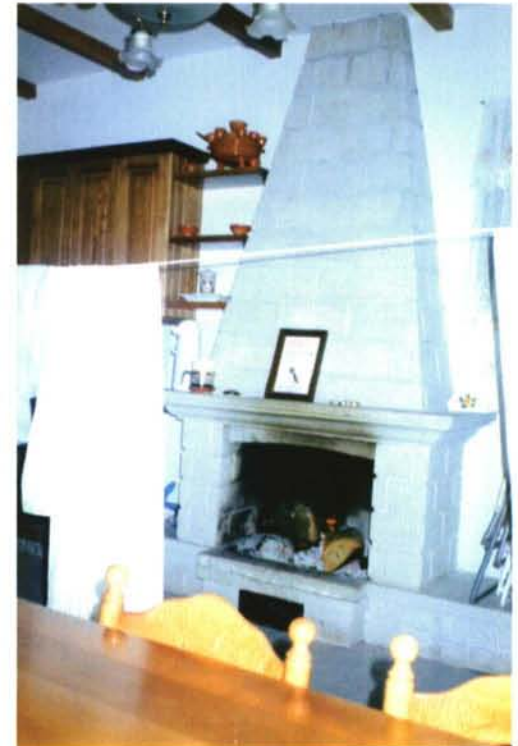
O espacio destinado na vivenda contemporánea a albergar estas funcións ten evolucionado coa propia vivenda. Na casa dos primeiros momentos a lavadora -cando aparecía- ocupaba un lugar residual nun recanto de calquera local non vivideiro entre tanto o tendal dispúñase moitas veces na propia finca ou incluso no baixo cuberta. Na casa rupturista a intrusión da lavadora acada carta de naturalidade e como tal préstaselle acomodo nun local da área non vivideira da casa destinado exclusivamente a este fin.

O tendido da roupa realízase as máis das veces nas proximidades de onde se encontra a lavadora, destinándose a isto un local amplo que tamén pode soportar outros usos. Na sofisticada vivenda involucionista as dependencias destinadas a lavadoiro e tendal están perfectamente delimitadas, localizándose ambas no soto do edificio, afastadas por tanto da área vivideira da casa.

OS ESPACIOS PARA AS ACTIVIDADES RELACIONADAS COAS CAPACIDADES PRODUCTIVAS DO MEDIO

Almacén da colleita. Almacén de apeiros e maquinaria agrícola. O lugar dos animais

Chegado o momento de analizar e describir os espazos onde se gardan na casa a colleita, os apeiros, a maquinaria agrícola e incluso os animais da facenda debemos advertir de entrada que todo o relacionado coa actividade agropecuaria verase afectado dunha ou outra maneira pola transformación funcional do agro que sacudiu a este sector no derradeiro tercio do século XX.

Os prexuízos estéticos e as disfuncionalidades consecuencia do tendido da roupa soen minusvalorarse.

Arriba, casa en Piñeiro, Marín; abaixo, outra en Amoeiro vila. A representación gráfica destes espazos achéganse nas fichas 36 e 03 do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

Ós efectos organizativos desa Tese diferenciaremos entre as actividades laborais que tradicionalmente se desenvolvían na casa -entendida como unidade de produción- e as que en tempos recentes chegan a ela. Comprobamos que as actividades tradicionais teñen que ver coas capacidades productivas do medio en tanto as recen chegadas ó ámbito doméstico son, as máis das veces, actividades pertencentes a outros sectores económicos.

Para a definición da maior ou menor *ruralidade* da vivenda contemporánea valémonos da análise de tres das características dos locais que albergan as actividades relacionadas coas capacidades productivas do medio: dimensión, situación dos seus accesos e relación coa área vivadeira do edificio. A este respecto comprobamos que a primeira vivenda -a que nós denominamos arcaica- incorpora ó seu programa un amplo repertorio de dependencias destinadas a albergar ós animais domésticos, a ferramenta e a maquinaria agrícolas e os froitos e os abonos da terra. Esta casa é o resultado da agrupación de varios corpos, cada un deles destinado a un uso concreto. Os accesos destes locais abríranse uns cara á vía pública, outros cara ó predio e outros cara á zona vivadeira da casa, en función dos seus usos específicos.

Os espazos situados dentro do límite físico da vivenda resérvanse sempre para resgardar aquilo merecente dunha especial atención ou vixilancia polo usuario, por exemplo a ferramenta e os apeiros de labranza. Este tamén é o lugar das instalacións sofisticadas, tal é o caso dos tanques de enfriamento do leite e das adegas industriais. Os animais, tanto os menores como os maiores -nas contadas ocasións nas que estes aparecen- son dispostos en locais distanciados da área doméstica.

Na vivenda rupturista -propia do período 1975/1985- as cousas sofren unha notable transformación. Agora a dedicación ás actividades agrícola ou gandeira tense reducido notablemente na maior parte das familias residentes no medio rural de xeito que o agro xa non é a súa principal fonte de recursos económicos. Aínda así constatamos que o residente no rural conserva neste período, en maior ou menor medida, certa actividade agraria. Plasmada nun horto ou nun pequeno curral, esto expresa, como tantas outras cousas do agro contemporáneo a inercia de modos de vida pretéritos.

A sofisticación das explotacións agrícolas e gandeiras -convertidas por obra e gracia do mercado en auténticas agroindustrias- xunto coa elevación dos estándares hixiénicos provocará o seu desprazamento a recintos espe-

As funcións agrícolas, cando existen, son relegadas á planta terrea. Todo aquí -accesos, organización e mesmo os materiais de construción utilizados- adecúanse a este fin. Nas fotografías: edificio en Vilariño, Cambados.

cializados¹ afastados do entorno doméstico. Todo esto terá unha repercusión espacial directa: a vivenda perde, por inútiles, a meirande parte das construcións adxectivas que antano complementaban á area doméstica. Neste contexto a liberación da planta baixa do edificio tras da expulsión das dependencias de uso agropecuario ha xerar un espacio que se adecuará ós novos requirimentos productivos da casa. Aquí acomodaranse as industrias que agora chegan tras despois das mutacións profesionais que os homes e mulleres do rural experimentan no proceso migratorio.

O esquema distributivo que máis habitualmente aplica neste espacio o usuario que aínda permanece vinculado á agricultura consiste na liberación da planta de calquera fragmentación agás as estrictamente necesarias para albergar un servizo sanitario ou un pequeno almacén. Por outra parte a busca da máxima diafanidade nesta planta provocará o alongamento cara ó exterior do perímetro do edificio da escaleira que lle dá acceso á vivenda situada na planta superior.

A necesidade de liberar a planta terrea parece ter xustificación, segundo extraemos do expresado polos nosos tantas veces citados informantes, na necesidade de admitir calquera tipo de uso e incluso a rotación deles o que parece lóxico entre usuarios en situación de mobilidade socioeconómica. De feito advertimos un número significativo de casos nos que este local era visto polo grupo familiar como unha reserva espacial capaz de acoller nun momento indeterminado a expansión da vivenda.

Na casa involucionista desaparecen todo tipo de dependencias relacionadas coas actividades agrícolas. Isto resulta obvio dado que para a meirande parte dos seus usuarios a relación co mundo agrario non vai máis alá da inclusión, dentro do axardinamento da finca na que se sitúa a casa dalgunha árbore froiteira.

Nesta casa as poucas dependencias non residenciais aínda presentes na casa -nos máis dos casos esta redúcese a un salón polivalente- soen ser desprazadas a unha edificación anexa, afastada do edificio destinado a vivenda.

¹ Facemos notar que a mecanización do mundo agrario, indispensable para acadar a súa competitividade económica altera a configuración da explotación tradicional. Agora un labrego, auxiliado dun corto número de empregados pode -e debe- atender unha explotación gandeira formada por un alto número de animais e unha amplísima extensión de terras.

ESPACIOS DESTINADOS A ACTIVIDADES PRODUCTIVAS NON AGRARIAS: LOCAL COMERCIAL E ESTABLECEMENTO INDUSTRIAL

Das tres tipoloxías de vivendas contemporáneas na única delas onde detectamos a inclusión dun espacio destinado ó establecemento dalgunha actividade comercial ou industrial é na casa rupturista.

Esta é a casa construída por individuos -en orixe labregos- que no seu destino migratorio teñen desenvolto a súa actividade no sector industrial ou no dos servizos, renunciando trala emigración a reintegrarse no sector profesional de partida.

Para resolver a súa nova situación profesional o retornado instalará un comercio ou unha pequena industria. Estes novos usos encontrarán doado acomodo nos espazos da casa antes destinados a actividades agrarias, é dicir na planta terrea. A este respecto a diafanidade coa que se resolve a distribución da referida planta absorbe axeitadamente calquera destino comercial ou industrial.

Establecementos hosteleros ou industriais -sempre de escala familiar- comparten ocasionalmente o edificio da casa rural contemporánea. Á esquerda: unha panadería acomódase no baixo dunha edificación de tipoloxía rupturista en Quintá de Lor, Quiroga. Á dereita vemos un taller de reparación de maquinaria agrícola baixo unha vivenda en San Xusto, Coristanco. A representación gráfica deste edificio achéganse na ficha 27 das do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

A localización de usos comerciais ou industriais é infrecuente na vivenda arcaica. Isto resulta comprensible na medida en que a brevidade da estadia dos emigrados que naquel momento retornan á terra non tería abondado para producir unha fonda transculturación nin o abandono definitivo da actividade agraria inicial. Moi diferente é a situación dos emigrantes de períodos máis recentes, concretamente dos que levantan -xa na década dos noventa- a vivenda por nós denominada involucionista. Aquí encontramos dous tipos de individuos, que producen vivendas semellantes malia estar afectados por circunstancias vitais diferentes. Dunha banda está o grupo dos que retornan xubilados tras dun dilatado traxecto migratorio e doutro ós que permaneceron no estranxeiro moito menos tempo, retornando por tanto en plena vida laboral. Tanto os uns como os outros destinarán integramente o edificio que levantan na súa aldea natal a residencia. Os primeiros por estar xubilados e os segundos por que ante da incerteza que afecta neste tempo ó mundo rural optarán por reiniciar a aventura empresarial en foros máis seguros, fundamentalmente nas vilas das cabeceiras comarcais.

Os comercios que máis frecuentemente se presentan nas vivendas do medio rural son os relacionados coa hostalería -bar, mesón, en menor medida restaurante- e o comercio, principalmente no subsector alimentario, tal como a panadería ou o supermercado. Dentro do sector industrial, a inmensa maioría dos establecementos radicados nas vivenda rurais son talleres de automoción, de maquinaria agrícola ou almacéns de materiais de construción. A tipoloxía do establecemento repite esquema productivo minifundista propio do agro galego: atención familiar, dedicación intensiva, identificación da actividade laboral co modelo de vida...

A título anecdótico debemos referir aquí que con certa frecuencia estes establecementos reciben a denominación do país ou da cidade onde estivo emigrado o seu promotor.

OUTROS ESPACIOS NON VIVIDEIROS

Garaxe. Espacios para o ocio: sauna, barbacoa, forno, taller, etc.

A chegada dos vehículos ó mundo rural trouxo aparelladas algunhas novidades no deseño da casa vivenda. De feito pode considerarse como altamente transcendente a inclusión dun garaxe no programa da casa rural. Isto comprobámolo na casa involucionista, onde este recinto acada notable presenza.

À dereita: parrillada *Die zwei deutsch* (Os dous alemáns) sita en Leboreiro, Melide. Este último é un exemplo dos milleiros de establecementos de todo tipo que expresan nos seus rótulos o traxecto migratorio dos seus promotores.

Por outra parte a casa involucionista vai mostrar a súa riqueza espacial e o desapego ós modos tradicionais de vida coa inclusión de novidosas dependencias -sauna, barbacoa, forno, taller e incluso salas de xogo- que nos están falando duns hábitos vitais onde o lecer e o ocio empezan a ter grande protagonismo.

O coche forma parte dos obxectos -a casa é outro deles- a expoñer como símbolo do trunfo económico do emigrado. O seu acomodo na casa debe satisfacer estas arelas o que con frecuencia provoca disfuncións. Na imaxe da esquerda: garaxe e barbacoa nunha casa en Córrego, Vilamarín de Valdeorras. No centro: garaxe engadido a unha casa de tipoloxía arcaica en Celanova vila. Á dereita, interior do garaxe -aquí espazo polivalente- dunha casa en San Amaro. A representación gráfica destes dous últimos edificios achégase nas fichas 22 e 54 das do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

Espacios de reserva

Baixo esta denominación designamos a aquela porción do edificio que permanece sen uso, á expectativa do seu destino final. Esta circunstancia xa foi referida e explicada noutro lugar desta Tese polo que só nos resta aquí explicar as características funcionais dos locais que o promotor da casa rural contemporánea destina a este fin. A súa presenza é un atributo frecuente nas casas máis recentes, é dicir, nas de tipoloxía involucionista, resultando extrana nas outras. Isto explicárase na medida en que aquelas son o resultado de economías moi axustadas.

A maioría dos nosos informantes xustifican a existencia de espacios de reserva nas súas casas como ámbitos con potencial residencial, destinado a satisfacer as necesidades de acomodo dalgún membro da familia esgazado do núcleo orixinal. Nisto, unha vez máis vamos encontrar un grande paralelismo co sucedido en Portugal, que

nos describe Villanova¹

Toujours grande, la maison peut accueillir les parents entrés dans la vieillesse comme elle peut, par l'aménagement du rez-de-chaussée, avec ses fonctions polyvalentes ou une construction au fond du jardin, offrir un appartement de "transit" aux enfants jeunes mariés. À la différence des usages anciens dus à l'extrême division de la propriété, aux conditions de métayage qui imposaient aux trois générations un espace commun, elle est conçue pour permettre à chaque couple d'avoir, cette fois, son espace de vie propre avec l'assurance d'une réserve, d'un surplus pour répondre aux événements familiaux².

O MOBILIARIO

Ningún estudio das transformación da casa rural pode quedar completo sen unha análise -tan sequera superficial, como a que aquí acometemos- de todo o relacionado co seu amoblamento.

O amoblamento expresa pautas de uso, formas de vida e incluso os desexos e soños do que a familia quere ser. Por outra parte constitúe un elemento de primeiro orde para determinar, por comparación coas pautas tradicionais de amoblamento, a intensidade do proceso de cambio cultural que poden ter afectado ó promotor emigrado.

Observamos con Villanova³ na casa rural contemporánea o recurso sistemático ó mobiliario estándar completo para cada peza tal e como o ofrece o mercado do moble.

Así as cousas, o esencial do mobiliario adquirese en establecementos comerciais emprazados na vilas cabeceira de comarca sendo contadísimos os casos de individuos que construíron os seus mobles por encarga. Sen dúbida a razón desto haina que buscar na prolongada ausencia do emigrante que por esta razón debe apresurar o equipamento da súa morada.

A elección adopta os modelos dispoñibles no mercado. Na inmensa parte dos casos trátase de imitacións actuais de mobles de aspecto clásico.

O sentimento de nostalxia que se desprende do tipo de amoblamento empregado polo emigrado retornado contrasta coa actitude rupturista que este mantén noutras ordes da vida, por exemplo na moda que viste e na que-

¹ VILLANOVA, R., LEITE, C. e RAPOSO, I. *Maisons de rêve au Portugal*, p. 50.

² Sempre grande, a casa pode acoller a familiares entrados xa na ancianidade, como pode pola disposición da planta baixa, ofrecer un apartamento de "tránsito" para os xoves fillos casados. A diferenza dos usos antigos debidos á división extrema da propiedade, ás condicións de aparcería que imponían un espazo común ás tres xeracións, está concebida para permitir a cada parella ter, esta vez, o seu espazo de vida propio coa seguridade dunha reserva, dun extra para responder ós eventos familiares.

³ VILLANOVA, R. *Op. Cit.*, p. 149.

**GANESE LA DIFERENCIA
COMPRANDO
DIRECTAMENTE
EN NUESTRA FABRICA**

Gran salida
en muebles:
VIÑES -
TIOLES -
VATCO -
Luis XVI y
AMERICAN

COMEDOR estilo francés en postal o
cable, tres dormitorios \$ 2.480.-
OTROS, \$ 2.200, \$ 4.200 y \$ 5.500

Manifeco DORMITO: \$ 3.350.-
BIO estilo francés \$ 3.350.-
OTROS, \$ 3.900, \$ 4.500 y \$ 5.500

FABRICA DE MUEBLES

AMBA

Fábrica
RINCON 456

EN LAS 2 ESQUINAS DE
BELGRANO Y RINCON

A emigración vai poñer en contacto a individuos de extracción rural con estándares de amoblamento nidiamente urbanos. Na imaxe: inserción publicitaria nun dos números do ano 1956 da revista *Galicia Emigrante* editada en Bos Aires.

rencia polos electrodomésticos¹ e mais polos automóbiles de último modelo. Non esquecemos aquí que o emigrado demole a vivenda natal e substitúea por outra nova, carente de referencia.

Neste contexto atribuírle á nostalxia ou á resistencia diante das innovacións a razón da utilización de mobiliario de aspecto antigo antóllasenos un argumento insostible.

Rybczynski² enfróntase con esta mesma contradicción cando estudia a vivenda unifamiliar do norteamericano-tipo "los americanos pueden quedar fascinados por el futuro pero no quieren vivir en él" descubriendo que "la nostalgia por el pasado es un indicio de descontento con el presente" xa que o estilo actual pretendería modificar os hábitos sociais e incluso alterar o significado cultural subxacente do confort doméstico.

Finaliza a súa exposición afirmando que o movemento moderno, de tan fonda transcendencia noutros aspectos, non callou no referido ó mobiliario xa que

Su negación de las tradiciones burguesas le ha llevado a poner en tela de juicio y a rechazar no sólo el lujo, sino también la comodidad, no sólo el abigarramiento, sino también la intimidad.[...] su interés por los materiales y los objetos de aspecto industrial lo han desviado a la domesticidad. La austeridad ha sustituido al agrado. Lo que empezó como una tentativa de racionalizar y simplificar se ha convertido [...] en una tentativa de cambiar la forma en que vivimos. No es una ruptura porque termine con los estilos de época, ni porque elimine la ornamentación, ni porque haga hincapié en la tecnología, sino porque ataca la idea misma del confort. Por eso la gente se vuelve hacia el pasado.

A cantidade de mobles que se dispoñen na casa é notablemente superior á que existía na vivenda vernácula, non xa polo incremento do poder adquisitivo do morador da casa senón polo grande tamaño que soen presentar as dependencias desta. A modo de exemplo, comprobamos que o incremento superficial dos dormitorios repercutirá no seu amoblamento xa que se na casa contemporánea de tipoloxía arcaica este era capaz unicamente para unha cama, un armario e a mesiña de noite, na casa involucionista aparecen no mesmo espacio a coqueta, unha mesiña complementaria para o receptor de televisión, algunhas cadeiras, mesmo algún galán e as habitacións dos nenos acollen agora un andel aberto e un escritorio, mble este absolutamente novidoso no medio rural.

Mención especial merece o equipamento do salón ceremonial. Ese espacio ó que se confía a máxima representatividade da *casa* (entendida aquí como grupo familiar).

O constructor da nova vivenda rural amoblará e decorará esta peza con todo o luxo que pode imaxinar: alfom-

Un exemplo das influencias que recibe o transterrado do amoblamento dos países onde se instala. Ruperto Gallart, emigrado xubilado dos Estados Unidos, reproduciu o dormitorio de Abraham Lincoln exposto na Casa Blanca de Washington na súa casa natal en Ponte do Porco, Camariñas.

Foto de EFE, publicada en *El País*, 13-11-2000

¹ Temos comprobado a presenza no enxoval doméstico do emigrado de todo tipo de aparatos e utensilios como por exemplo fornos microondas, teléfonos portátiles, videograbadoras, cadeas musicais, etc.

² Rybczynski, W. *La casa : historia de una idea*, p. 216.

bras, unha lámpada de cristal, unha cheminea¹ de cantería e incluso cadros nas paredes conforman un escenario no que tódalas súas compoñentes semellan estar dispostas co obxectivo de recrear o luxo existente na casa grande, ou no pazo local. Caso extremo de pretensión é o chapeado das paredes en madeira ou a disposición dun artesoadado como falso teito.

Alfombras, chemineas de cantería, lámpadas de rebuscado deseño e revestimentos a base de materiais brillantes e cores variados forman parte do vocabulario básico do decorado da casa rural contemporánea.

De esquerda a dereita, interiores de casas en Adina, Portonovo; O Barco vila e Tállara, Lousame. A representación gráfica destes dous últimos edificios achégase nas fichas 14 e 33 das do levantamento gráfico que acompaña a esta tese.

CONCLUSIÓNS

A máis significativa das novidades de orde funcional debida á acción dos emigrados na construción das súas vivendas é a reorganización do programa doméstico. Como consecuencia da referida reorganización desaparecerán tódalas funcións relacionadas coa explotación do medio.

¹ A inmensa maioría dos nosos informantes manifestaron non ter encendido a cheminea nunca.

Advertimos que as novidades na casa contemporánea non sempre conseguen substituír ó seu equivalente tradicional, provocando esto a convivencia entre solucións formais correspondentes a mundos e tecnoloxías dispares.

A casa contemporánea acusará a progresiva sofisticación do seu programa, multiplicando a superficie e o número de dependencias destinadas a estancias e a dormitorios. Simultaneamente a casa vai perder todos aqueles espazos que na vella casa se destinaba á actividade agropecuaria. Estes nun primeiro momento albergarán as novas industrias nas que se vai ocupar o habitante do agro en tanto que nun segundo e derradeiro momento este espazo destínase a albergar a máis recente das intrusionas domésticas: o coche.

As transformacións descritas teñen soporte en cambios culturais, sociais e económicos de fondo calado. Falamos da terciarización da sociedade labrega, da reestruturación da familia, da monetarización da vida no rural, da incorporación da muller ó mercado laboral e da expulsión das clases pasivas fora do ámbito da casa.

Por outra parte facemos notar que a tecnoloxía da construción fixo posible os cambios funcionais antes descritos. Así a utilización de estruturas a base de pórticos de formigón armado posibilitará á hora de converter o esquema funcional en realidade física un grao de liberdade impensable coa ríxida estrutura a base de muros de carga da casa vernácula.

Onde non houbo variacións notables respecto do modelo tradicional é na organización vertical da casa. Aquí as actividades públicas e colectivas permanecen na planta terrea en tanto as privativas sitúanse no nivel superior.

A multifuncionalidade caracteriza á casa rural contemporánea. A casa érguese sobre un compendio de experiencias que concernen ós desexos íntimos da familia e ós seus modelos vitais, que mesturan modos de vida rural e urbana, tendo esto a súa traducción no espazo. Numerosos exemplos reafirman esto que levamos dito. Por exemplo a disposición na cociña dun receptor de televisión e de aparatos que consumen na cocción tres combustibles diferentes; a colocación do arcón no recibidor e a múltiple utilización do balcón como estancia, tendal e a un tempo secadeiro de froitos.

O desencontro entre os dous modelos vitais e culturais -urbano versus rural e privado versus público- teñen a súa expresión máis intensa nestas arquitecturas na oposición cociña - salón.

A cociña é lugar onde a familia se relaciona cos demais. Aquí é onde a familia aparece tal como é. Doutra parte, a sala é puro simbolismo. Nela todo, incluso o mobiliario, parece disposto para acoller a máxima representatividade familiar.

1 ADVERTENCIA

FONTES

As táboas que a seguir se presentan son produto da elaboración propia do autor desta tese. Compendian información obtida en multitude de documentos e fontes. Citamos aquí as máis empregadas:

Atlas estadístico de la vivienda en España. Ministerio de Fomento. España, 1998.

Situación Actual y perspectivas de desarrollo de Galicia. Confederación Española de Cajas de Ahorro. Madrid, 1974.

Censo de Edificios y Viviendas de 1950. Presidencia del Gobierno : INE.

Censo de Edificios de 1981. Presidencia del Gobierno : INE.

Anuario Galicia en cifras Instituto Galego de Estatística, Xunta de Galicia. Diversas datas.

Estatística de edificación e vivienda, Xunta de Galicia. Diversas datas.

WWW.ige.xunta.es

www.ine.es

DATAS

Os datos presentados nas táboas refírense sempre ás datas que figuran nos seus encabezados. Excepcionalmente, por indispoñibilidade, utilizamos un dato próximo. Nese caso faise constar de acordo co seguinte criterio.

DATOS DE 1950

DATOS DE 1960

DATOS DE 1991

DATOS DE 1999

ABREVIATURAS

Evitouse a utilización de abreviaturas. Deste xeito a única presente no texto é:

sd co significado: sen datos.

2 EQUIPAMENTO DOMÉSTICO

CARACTERÍSTICAS	Categoría socioeconómica do usuario / Tripo de hábitat	PROVINCIAS												GALICIA			ESPAÑA		
		A CORUÑA			LUGO			OURENSE			PONTEVEDRA								
		1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1981	1999	1968	1981	1999
ELECTRODOMÉSTICOS																			
FOGARES CON RADIO TRANSISTOR	Rural	59	67	67,5	51	72,5	75,6	60	59,1	63	42	62,3	57,5	53	65,2	99,8	70	67	-
	Urbano	80	87,7		67	81,9		66	75,8		78	75,2		76			79		
FOGARES CON RECEPTOR DE TV EN BRANCO E NEGRO	Rural	4	44,9	82	1	26,4	63,7	5	29,5	63,5	2	42,1	76,9	4	74,4	-	13	72	-
	Urbano	33	80,6		20	73,5		15	75,6		30	76,3		28			47		
FOGARES CON RECEPTOR DE TV A COR	Global	-	-	13,3	-	-	8,3	-	-	6	-	-	16,8	-	12,2	97,6	-	26,5	-
FOGARES CON FRIGORÍFICO	Rural	-	13,1	70,8	-	3,6	53,2	-	8	61,2	-	17,2	79,1	-	68,6	97,7	-	91,1	-
	Urbano	-	59,6		-	51,8		-	59,3		-	67,3		-			-		
FOGARES CON LAVADORA AUTOMÁTICA	Rural	-	1,3	-	-	2,8	-	-	1,6	-	-	2,8	-	-	93,1	-	-	-	-
	Urbano	-	25		-	28,9		-	31,2		-	30,3		-			-		
FOGARES CON SECADORA	Rural	-	0	-	-	1,1	-	-	0	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-
	Urbano	-	4,8		-	6,1		-	2,1		-	3,9		-			-		
FOGARES CON LAVALOUZA	Rural	-	0	4,3	-	0	1,5	-	0	2,3	-	0	5,3	-	3,8	16,2	-	6,3	-
	Urbano	-	3,6		-	2,2		-	4,2		-	2,2		-			-		
FOGARES CON ASPIRADOR	Rural	-	0,7	16,2	-	0	7,9	-	0,1	7,4	-	0	21,5	-	14,8	-	-	17,7	-
	Urbano	-	11,4		-	10		-	11,4		-	12,2		-			-		
FOGARES CON TOCADISCOS	Rural	-	1,9	14,6	-	0,8	7,7	-	3	7	-	3	14	-	12	46	-	20,1	-
	Urbano	-	13,4		-	14,9		-	12,5		-	17		-			-		

3 INSTALACIÓNS DOMÉSTICAS

CARACTERÍSTICAS Categoría socioeconómica do usuario / Tipo de hábitat		PROVINCIAS												GALICIA			ESPAÑA		
		A CORUÑA			LUGO			OURENSE			PONTEVEDRA								
		1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981
INSTALACIÓN DE FONTANERÍA																			
FOGARES HABITADOS, SEN AUGA ENCANADA	Rural	92	36,3	3,1	95	32,2	12,5	97	55,1	15,6	93	47,5	10,8	-	-	8,9	80	-	3,8
	Urbano		10,6			6,2			20,5			23,1							
FOG. HABIT., CON INST. DE FONTANERÍA. SÓ AUGA FRÍA	Rural	26	51,1	-	29	51	-	7	37,9	-	9	32,7	-	8	-	-	38	-	-
	Urbano	58	31,4		57	36,8		36	31,6		57	29,6		54			77		
FOG. HABIT., CON INSTALACIÓN DE FONTANERÍA. AUGA FRÍA E QUENTE	Rural	-	12,6	62,8	-	16,8	46,8	-	7	40,4	-	19,8	60,3	1	-	55,6	-	-	71,4
	Urbano		58,8			57			47,9			47,3		18					
FOG. HABIT., SEN CONEXIÓN A ALGÚN TIPO DE ALCANTARILLADO	Rural	81	-	-	94	-	-	97	-	-	-	86	-	-	-	34,4	80	-	-
	Urbano															12,4			
CUARTO DE ASEO OU BAÑO																			
FOGARES HABITADOS, sen RETRETE	RURAL	84	61,6	12,4	91	78,1	35,3	84	74,4	35	49	59,5	16,8	77	-	21,3	67	-	7,6
	URBANO	32	12,2		51	13,4		54	18,6		12	23,3		32			22		
FOGARES HABITADOS, CON RETRETE UNICAMENTE	RURAL	15	6,6	-	8	4,3	-	7	7,5	-	11	5	-	-	-	-	25	-	-
	URBANO		5,2			8,5			15,3			5,9							
FOGARES HABITADOS, CON RETRETE E DUCHA	RURAL	6	6	-	2	4,3	-	4	8,4	-	9	5,7	-	5	-	-	12	24,7	-
	URBANO	43	8,6		12	17,5		76	13,8		43	5,8		39			48	63,6	
FOGARES HABITADOS, CON DOUS BAÑOS	RURAL	-	0,8	-	-	0,4	-	-	0,2	-	-	0,4	-	-	-	-	-	3,2	-
	URBANO		5,3			7,2			8,8			12		2				21	
FOGARES HABITADOS, CON MÁIS DE DOUS BAÑOS	RURAL	0	0	-	-	0	-	-	0	-	-	0	-	-	-	-	-	-	-
	URBANO	0	0,6			0			0,2			0,6							

CARACTERÍSTICAS Categoría socioeconómica do usuario / Tipo de hábitat		PROVINCIAS												GALICIA			ESPAÑA		
		A CORUÑA			LUGO			OURENSE			PONTEVEDRA								
		1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981
INSTALACIÓNS DE CALEFACCIÓN E ELECTRICIDADE																			
FOGARES HABITADOS, sen INSTALACIÓN ELÉCTRICA (1960)	Rural	42	18	0,3	55	40	5,7	61	21	1,2	47	11	0,8	sd	20,8	1,5	27	17,3	0,9
	Urbano		11			32			18			8,6			15,5			8,9	
FOGARES HABITADOS, sen CALEFACCIÓN	Rural	95	92	84,5	97	98	89,5	97	91	84	92	93	81,1	95		84,3	92		61,7
	Urbano		54			61			37			57							
TIPO DE COCIÑA																			
UNICAMENTE LAREIRA	Rural													27	sd	sd	sd	sd	sd
	Urbano													1					
UNICAMENTE COCIÑA DE FERRO	Rural													35	sd	sd	sd	sd	sd
	Urbano													1					
UNICAMENTE COCIÑA DE GAS	Rural	1	30	sd	0	sd	sd	0	sd	sd	0	sd	sd	sd	17	sd	2	46	sd
	Urbano		79																
COMBUSTIBLE UTILIZADO NA COCIÑA																			
GAS	Rural	sd	30	sd	sd	9,9	sd	sd	19	sd	sd	25	sd						
	Urbano		79			58			61			73							
LEÑA E GAS	Rural													16	sd	sd	sd	sd	sd
UNICAMENTE ELECTRICIDADE	Rural	sd	0,3	sd	sd	0,2	sd	sd	0,1	sd	sd	0,6	sd						
	Urbano		6,9			5,4			6,2			5,2							
UNICAMENTE CARBÓN	Rural	sd	1,1	sd	sd	0,4	sd	sd	0	sd	sd	0							
	Urbano		2,6			9,7			0,9			0,3							
UNICAMENTE LEÑA	Rural	sd	68	sd	sd	90	sd	sd	81	sd	sd	75							
	Urbano		11			26			31			21							

6 ASPECTOS VARIOS

Ámbito territorial e categoría socioeconómica do usuario / Tipo de hábitat		1950				1976				1991			
		50 ou máis	de 15 a 49	de 5 a 14	menos de 5	máis de 35	de 21 a 34	de 11 a 33	menos de 10	40 ou máis	de 20 a 39	de 10 a 19	menos de 9
IDADE DOS EDIFICIOS DESTINADOS A VIVENDA (en anos)													
A CORUÑA	Rural	73	20	4	3	71	12	8,7	7,1	29,5	28,5	22,8	19,2
	Urbano					29,3	27,2	24,8	17,7				
LUGO	Rural	82	12	3	3	73,2	12,2	13,6	17,6	21,6	17,9	24,6	17,8
	Urbano					31,8	31,8	9	14				
OURENSE	Rural	84	12	2	2	68,3	13,6	7,8	9,1	42,5	24,2	16,3	17
	Urbano					37,6	9	20,9	27,6				
PONTEVEDRA	Rural	76	19	3	2	62,4	17,6	11,2	7,9	34	26,9	19,7	19,4
	Urbano					33,2	14	27,4	21,2				
GALICIA		79	16	3	2	sd	sd	sd	sd	30,2	25,8	25,3	18,7
ESPAÑA		74	20	3	3	sd	sd	sd	sd	242	31,5	26	18,3

Ámbito territorial e categoría socioeconómica do usuario / Tipo de hábitat		A CORUÑA			LUGO			OURENSE			PONTEVEDRA			GALICIA			ESPAÑA		
		1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981	1968	1976	1981
COMUNICACIÓNS																			
FOGARES CON AUTOMÓBIL	Rural	-	8,7	44,8	-	12,8	47,2	-	6,9	35,3	-	15,5	54,7	-	46,2	-	-	51,5	-
	Urbano		39,3			42,7			41			37							
FOGARES CON TELÉFONO	Rural		4,3	38,2		1	19,6		2	19,1		1,9	32,7	-	30,3	-	11	50,7	-
	Urbano	6	35,2		2	45,7		2	31,5		5	29,4							

